

מגרשי המשחקים של 'גוגנהיימר-הדסה': המתנ"סים של שנות העשרים

צפורה שחורי-רובין
ושפרה שורץ

זרחכות העיר [ירושלים] ימלאו
ילדים וילדות משחקים ברחבתיה'
זכריה ת, ה

הקדמה

ב-1 בספטמבר 1925 נפתח בעיר העתיקה בירושלים מגרש משחקים אשר לימים הפך לחלק מתכנית חינוכית כוללת להקמת מגרשי משחקים לילדי ארץ-ישראל. המגרשים הוקמו במימונה של ברטה גוגנהיימר והופעלו על ידי 'הסתדרות נשים ציוניות הדסה'. בעקבות ייסודם של המגרשים הראשונים פותחו תכניות להכשרת מדריכים מיוחדים להפעלת מגרשי משחקים בכל רחבי הארץ, וגובשה תכנית כלל ארצית לעיצוב אופן ניצול שעות הפנאי של ילדים ונוער. מטרת מאמר זה לדון בהקמתם של שלושת מגרשי המשחקים הראשונים בארץ-ישראל, בתקופת המנדט הבריטי, מגרשים אשר שילבו בעקרונותיהם היבטים סוציאליים וחינוכיים גם יחד, ואשר היו

המאמר מבוסס על הרצאה בכינוס השנתי של 'החברה הישראלית להיסטוריה של הרפואה והמדע', בנושא תולדות הרפואה והבריאות בארץ-ישראל, שהתקיים ב-14 בספטמבר 1995, בבית-הספר לרפואה באוניברסיטת-תל אביב. הנושא נדון בהרחבה בעבודת הדוקטורט של צפורה שחורי-רובין, בהנחיית פרופ' יוסף שלמון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ופרופ' שמואל קוטק, האוניברסיטה העברית בירושלים.

מהמוסדות הראשונים של החינוך הלא-פורמלי בארץ,¹ ושמהם התפתחו ונוצרו מאוחר יותר מועדונים, בתי-למידה, מרכזי נוער, קייטנות ולבסוף המתנ"סים.²

נעסוק בשאלה מהם מגרשי המשחקים ומה מקורם, ונתמקד במגרשי המשחקים 'גוגנהיים-מר-הדסה' ובעבודה החינוכית שהתנהלה בהם. נבחן את עקרונותיהם של מגרשי המשחקים ואת משמעותם המיוחדת בארץ-ישראל, ונבדוק מה היה חלקם בהתהוותו של החינוך הלא-פורמלי בארץ-ישראל.

איננו מבקשות לעסוק במאמר זה בשיפוט ערכי ובהסקת מסקנות בעלות משמעות החורגת מן המציאות של התקופה, אלא בהצגת תמונה מיקרו היסטורית, נדבך נוסף להבנת התהליכים שהשפיעו על ראשיתו של החינוך הלא-פורמלי בארץ-ישראל ולחשיפת חלקה של 'הסדרות נשים ציוניות הדסה' בתהליך התהוותו.

- 1 בביתוים חינוך לא-פורמלי חינוך משלים הכוונה לעבודת הדרכה בקרב ילדים ונוער לאחר שעות הלימודים בבית-הספר או לאחר יום עבודה, במסגרת הכוללת פעילויות חברתיות ופעולות תרבות, נופש וספורט. מטרותיו של החינוך הלא-פורמלי הן: א. השלמת החינוך לחברה, שאינו מודגש מספיק באקלימו הרשמי והסמכותי של בית-הספר; ב. עיצוב תרבותי של הפנאי הגדל והולך שהוא מנת חלקו של הנוער הלומד והעובד גם יחד; ג. חינוך לערכים ומשמיות חברתיות בקהילה; ד. מאבק בעוובה ובעבריינות. ראה: 'החינוך המשלים', בתוך: הרצאת ער החינוך והתרבות זלמן ארן במליאת הכנסת בדיון על תקציב המשד לשנת הכספים 1966-1966, ירושלים מרס 1965, עמ' 23; 'י מיוחס (עורך), 35 שנות חינוך משלים, ירושלים תש"ל, עמ' 1; מ' גל, 'החינוך הבלתי פורמלי בישראל מסגרות מקריות או מערכות הממלאות תפקידים חברתיים חינוכיים יהודיים?', ו' אקמן, א' כרמון ח' צוקר (עורכים), חינוך בחברה מתהווה, ב, תל-אביב-ירושלים תשמ"ה, עמ' 601-603; ר' כהנא, 'מספר הנחות על המבנה והתפקידים של מערכות החינוך הבלתי פורמליות בחברה המודרנית', י' מיוחס (עורך), ספר החינוך המשלים, ירושלים תשל"ה, עמ' 45-56; ר' כהנא 'קווים לניתוח סוציולוגי של אירגוני נוער בלתי פורמליים, ר' כהנא ר' סוצי (עורכים), מסגרות נוער בחברה הישראלית, (ירושלים [חשד]), עמ' 598; נ' ניר-ניב, 'החינוך המשלים בחינוך בגיל הרך', הד הגן, נג, ב (דצמבר תשמ"ט), עמ' 144-149; צ' לם, תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור, תל-אביב 1991, עמ' 87; י' דרור, 'תנועות הנוער ובית-הספר', מ' נאור (עורך), תנועות הנוער, 1920-1960 (עידן), 13, ירושלים 1989, עמ' 161; ה' ברזל, התנועה-למען-הנוער, ירושלים תשכ"ו, עמ' 5.
- 2 יש לציין שעוד לפני הקמת מגרשי המשחקים, החלו לפעול בארץ תנועות הנוער. הראשונה שבהן, תנועת הצופים, הוקמה בפסח תרע"ט (1919). שתי התנועות, הצופים ומגרשי המשחקים, היו מסגרות חינוכיות-חברתיות שהשתייכו לתחום החינוך המשלים, ושנסדו ונוהלו על ידי מבוגרים. המשחק והצופיות עמדו במרכזן, וניצול תרבותי, פורה ויעיל של שעות הפנאי היה יעדן. תנועות נוער נוספות החלו להתגבש בראשית שנות העשרים, אך הן גייסו את חניכיהן בעיקר מקרב ילדים ובני נוער מגיל עשר עד שמונה-עשרה מבני המעמד הבינוני, וגילו חוסר רגישות לצורכיהם של בני הנוער משכבות המצוקה, והפעילות החינוכית בקרב השכבות הנחשלות נותרה אצלן בעדיפות נמוכה. לעומת זאת מגרשי המשחקים הוקמו מלכתחילה למען ילדי שכונות המצוקה, בני שלוש עד שש-עשרה; הם נוסדו בשכונות מאוכלסות, ששררו בהן דוחק וצפיפות ושהיו נתונות במצב סוציאקונומי נמוך, וגייסו את חניכיהם מקרב ילדים עובים מעדות המזרח שלא נקלטו בתנועות נוער, ילדי משפחות מתנצרות וכל אותם ילדים שהיו נתונים לסכנה של שוטטות, עוובה והידרדרות לעבריינות. פעילויות מגרשי המשחק היו אפולטיטיות ונועדו לאפשר לילדים בילוי מהנה בשעות הפנאי, בעוד שתנועות הנוער (למעט הצופים) היו פוליטיות, פעלו בהכוונת המבוגרים, תבעו מתכניהן הגשמה אישית של רעיונות התנועה, ודרשו מהחניכים להשקיע זמן על חשבון שעות הפנאי שלהם. ראה: י' דרור, 'הצופיות, תנועות הנוער ופעולות אחרות מחוץ לבית-הספר בחינוך העברי בתש"ה - הפוליטיקה הישובית ומסגרות הנוער העברי בתקופת המנדט', דור לדור, ה (מרס 1992), עמ' 106-107; ר' אלבוים-דרור, 'רב שיח: תנועות הנוער - מרד, אוונגארד או הליכה בתלם?', דור (לעיל, הערה 1), עמ' 15; ה' ברזל, תנועת הנוער - קורותיה בעמים ובישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 144-145; הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 5-9; ח' להב, 'התפתחות הטיפול בנוער מנותק בישראל, עבודת גמר, אוניברסיטת בראילן, תשנ"ב, עמ' 58-59; י' מיוחס, 'פרקים בהתפתחות החינוך המשלים בישראל, הנ"ל, ספר החינוך המשלים (לעיל, הערה 1), עמ' 218; גל (לעיל, הערה 1); כהנא, 'מספר הנחות' (לעיל, הערה 1).

רקע היסטורי

פרסום הצהרת בלפור וכיבוש חלקה הדרומי של ארץ-ישראל על ידי בריטניה בסוף שנת 1917 הביאו לשינוי מדיני וכלכלי במעמדו של היישוב כולו. גורמים ורעיונות חדשים נכנסו לארץ, קבעו עמדות, נקטו יוזמות ופעולות והשפיעו בצורה משמעותית על היישוב היהודי. בתקופה זו נכנסה לתמונה גם 'הדסה', שבאה לעזרת היישוב היהודי והטביעה את חותמה על התפתחות שירותי החינוך והבריאות בארץ.³

בתום מלחמת העולם הראשונה נותר היישוב היהודי בארץ-ישראל בתנאי מחסור קשים ובמצב כלכלי בריאותי ירוד. מתוך שמונים וחמישה אלף נפש נותרו אחרי גירושים, מחלות, מגפות ומוות מרעב בשנות המלחמה כחמישים אלף נפש בלבד,⁴ במצב גופני ונפשי קשה. חמור ביותר היה מצבם של הילדים, בעיקר אלה שעברו את המלחמה בערים המרכזיות. הרעב הממושך בזמן המלחמה פגע בכריאותם ובהתפתחותם. לדברי זלמן גרינברג מחלת טיפוס הבהרות אשר התפשטה ביישוב היהודי בירושלים בשנים 1916-1917 פגעה בעיקר באוכלוסייה הבוגרת מעל גיל ארבע-עשרה, והותירה מספר רב של יתומים.⁵

ועד הצירים של ההסתדרות הציונית העולמית בראשותו של חיים וייצמן, שהגיע ארצה בשנת 1918, באישורה ובהסכמתה של ממשלת בריטניה, התרשם מהמצב הקשה של היישוב היהודי בארץ והחליט ליזום עזרה כלכלית לשיקומו ולארגון מחדש של מוסדותיו.⁶ חלק מרכזי במשימת השיקום נמסר לארגון ציוני אמריקה, וזה העביר את הוצאתה לפועל להסתדרות נשים ציוניות הדסה, אשר היתה מעורבת עוד קודם לכן בעבודה פילנתרופית בארץ-ישראל.

ארגון 'הדסה' הוקם בשנת 1912 והתמקד בענייני חינוך, בריאות, היגיינה, סעד וסניטציה. שני תחומים בלטו בפעילותו: ציונות ופילנתרופיה, 'וקשה לדעת, אם היניקה היא יותר פילנתרופית או יותר ציונית', כדברי דוד בן-גוריון.⁷ בשנים 1918-1921 פעלה 'הדסה' בעיקר בארגון העזרה ליישוב היהודי מטעם ההסתדרות הציונית העולמית ובהקמת שירותי רווחה.⁸ שירותי הבריאות (אשפוז,

3 D. Miller, 'The History of Hadassah, 1912-1935', Ph.D. dissertation, New York University, 1968; C. Kutscher, 'The Early Years of Hadassah, 1912-1921', Ph.D. dissertation, Brandeis University, 1976

4 ע' שמלץ 'התמעטות אוכלוסיית ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה', מ' אליאב (עורך), במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 32-37; ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, ב, ירושלים תש"ן, עמ' 124.

5 ז' גרינברג, 'מגיפת טיפוס הבהרות בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה', הוצאה בכינוס השנתי של החברה הישראלית להיסטוריה של הרפואה והמדע, 14 בספטמבר 1995. לדברי גרינברג התפשטו בירושלים שתי מגפות טיפוס שונות, הדומות זו לזו מבחינת חלק מהסימפטומים, אך שונות בהיקף פגיעתן באוכלוסייה. האחת, טיפוס הבהרות, גורמת, בהעדר טיפול, לתמותה גבוהה של בוגרים מעל גיל ארבע-עשרה, והאחרת, טיפוס חוזר, גורמת, ללא טיפול, לתמותה נמוכה. שתי המגפות מועברות על ידי כינים. גרינברג כתב את הדברים במכתב ששלח אלינו ב-28 בספטמבר 1995. הוא ציין כי קיים סוג נוסף של טיפוס, טיפוס הבטן, הדומה בסימפטומים שלו לשניים הראשונים, אך על סמך בדיקת תעודות פטירה ועדויות רפואיות ממלחמת העולם הראשונה הוא סבור שסוג זה של מגפה לא התפרץ באותה תקופה. אלבוים-דרור (לעיל, הערה 4), עמ' 145-146, 152-153.

6 ד' בן גוריון, זכרונות, ג, שדה-בוקר תשמ"ז, עמ' 112.

7 M. Waserman, 'For Mother and Child: Hadassah in the Holy Land, 1913 through 1993', *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 70, 3 (1993), pp. 251-274

תרופות ומרפאות) סופקו בעיקר על ידי 'קבוצה מדיצינית ציונית אמריקאית' (להלן: קמצי"א),⁹ שפעלה בחסותה של 'הדסה' אך היתה רשות ארגונית נפרדת. בשנת 1921 הפכה קמצי"א, שהיתה במקורה ארגון זמני, ל'הסתדרות מדיצינית הדסה', ארגון בריאות אוטונומי שנועד לפעול באורח קבע בארץ. 'הסתדרות מדיצינית הדסה' היתה כפופה ישירות ל'הסתדרות נשים ציוניות הדסה' ונוהלה על ידה, כשהיא מתמקדת בהקמת שירותי בריאות וחינוך לכלל הציבור בארץ. ואכן פעילותה מוכיחה כי היא היתה גורם משמעותי בצמצום תמותת יולדות ותינוקות, בהדברת מחלות מידבקות ובהבטחת רווחת האם, התינוק והמשפחה. בין מפעליה: הקמת רשת מטבחים לאספקת חלב לאמהות שלא יכלו להניק, פיקוח על תזונת ילדים, הדרכת ילדים בנושאי היגיינה והקמת מגרשי משחקים, שבהם הופעלו תכניות חינוכיות בשילוב פיקוח רפואי.¹⁰

הצלחת פעולותיה של 'הדסה' קידמו את מעמדה ביישוב היהודי בארץ. תוך זמן קצר התרחבו שירותי 'הדסה' לכל היישובים המרכזיים והיא הפכה לגורם המסייע המרכזי בתחום הסוציאלי. מוקד פעולתה של 'הדסה' היה היישוב היהודי בירושלים, אשר נפגע יותר מכל יישוב יהודי אחר בארץ בתקופת המלחמה, במידה רבה בגלל תנאי החיים הקשים, צפיפות דיור גבוהה ותלות כלכלית רבה יותר בסיוע כלכלי של קהילות היהודים בחו"ל, סיוע שנפסק בראשית המלחמה וגרם למשבר ולפגיעה הקשו בתושבי העיר.

מתוך ארבעים וחמישה אלף תושבים יהודים שהיו בירושלים ערב המלחמה נותרו לאחריה כעשרים ושישה אלף בלבד,¹¹ ומספרם של הילדים היתומים היה גדול במיוחד.¹² רבים מהם הסתובבו ברחובות ולא היתה מסגרת חינוכית מוסדית שתטפל בהם, ובמקרים אחדים אף 'מתו ברחובות', כפי שמציין אליעזר הופייץ¹³ באחד מדו"חותיו על מצבם של היתומים היהודים בירושלים.¹⁴ לדברי הופייץ היו בירושלים בשנת 1918 קרוב ל-3,000 יתומים, רובם ללא אב מפרנס. עובדה שהשפיעה באופן ישיר על יכולתה הכלכלית של המשפחה להתקיים.¹⁵ לדעת צבי שילוני מצבם החומרי של תושבי העיר עם הכיבוש הבריטי רק החמיר, אף על פי שהצבא הבריטי שחרר מעול השלטון התורכי וסיים את מצב המלחמה. הצבא הבריטי שהתיישב בירושלים השתמש במשאביה הכלכליים המצומצמים של העיר לצרכיו והעמיס עומס יתר על אספקת המים, המזון והפחם לחימום ולבישול, ותושבי העיר נדרשו לשאת בהוצאות אחזקתו של הצבא המשחרר ולהתחרות בו על המשאבים הדלים. בנוסף לכך, הכוחות התורכיים לקחו עמם בעת בריחתם מן העיר את אנשי תחנת הבריאות על שם שטראוס ומכון

9 ש' שורץ, 'מי יטפל באנשי ארץ ישראל? פעילותה של "היחידה הציונית רפואית אמריקאית" להקמתה של מערכת בריאות ציבורית בראשית תקופת המנדט 1918-1921', עיונים, 8, (בדפוס).

10 מילר (לעיל, הערה 3) עמ' 307-344.

11 צ' שילוני, 'השירות הרפואי ובתי החולים בירושלים בתקופת המלחמה', אליאב (לעיל, הערה 4), עמ' 63, 82.

12 גרינברג (לעיל, הערה 5); שמלץ (לעיל, הערה 4), עמ' 44.

13 אליעזר הופייץ (1881-1957), יליד הולנד, עלה לארץ בשנת 1912, והיה מראשוני העולים ממערב אירופה. עד שנת 1924 שימש סגן מנהל אפ"ק ואחר כך מנהל ראשי. היה המומחה הראשון בענייני כלכלה שקם בהסתדרות הציונית. בימי מלחמת העולם הראשונה היה בא כוח ועד הסיוע האמריקני המאוחד. ראה: ג' אפרתי, 'אליעזר ד' הופייץ - פועלו ומעמדו בקרב הנהגת היישוב בתקופת המלחמה ולאחריה' אליאב (לעיל, הערה 4), עמ' 84-96.

14 שמלץ (לעיל, הערה 4), עמ' 44.

15 שם.

פסטר ואת כל הציוד החיוני שהיה ברשותם, ובעיקר את החיסונים נגד מלריה, חולירע וכלבת. כתוצאה מכך נותרה האוכלוסייה שבעיר ללא מסגרת רפואית מונעת ולא ניתן היה למנוע מגפות או להילחם במחלות, כפי שעשו בזמן המלחמה.¹⁶

שיקומם של תושבי העיר, ובעיקר של הילדים, הועמד בעדיפות עליונה ברשימת פעולותיהם של קמצי'א והסתדרות נשים ציוניות הדסה'. למעשה הטיפול והשיקום הישירים של ילדי ירושלים החלו רק בשנת 1921, עם פתיחתן של תחנות 'אם וילד' ומטבחי 'טיפת חלב' בעיר העתיקה ובחצר בית-החולים רוטשילד. דו"ח 'הדסה' מציין שיפור מה במצבם של ילדי ירושלים רק לקראת שנת 1923.¹⁷ לרוע המזל, תקופת הרגיעה והשיפור הכלכלי היתה קצרה, מאחר שבאמצע שנת 1925 החל משבר כלכלי חמור וממושך בארץ-ישראל, משבר שאותותיו ניכרו בכל מגורי היישוב והשפיעו גם על היישוב היהודי בירושלים.¹⁸

בקיץ 1925 ביקרו בירושלים הנדבנית ברטה גוגנהייםר מווירג'יניה ואחיניתה, אירמה לינדהיים, לימים נשיאת 'הדסה' (1926-1928). מצבם הקשה של ילדי ירושלים, במיוחד אלה שהתגוררו בעיר העתיקה, נגע ללבן. ילדים ובני נוער המשוטטים בראש חוצות ומעבירים את זמנם במשחקי קלפים ובישיבה בטלה בבתי-קפה ערביים, בוריקת אבנים ובחיטוט בריכוזי אשפה היו תופעה נפוצה בעיר העתיקה.¹⁹ גוגנהייםר, חברת הסתדרות 'הדסה' בארצות-הברית, סברה שעל מנת לפתור את בעיית הילדים המשוטטים אחרי שעות הלימודים יש להקים בדחופות מגרשי משחקים שבהם יעבדו מדריכים או מורים ועובדי בריאות, אשר ישגיחו וינהלו את הפעילות במקום. ההוצאה לפועל של התכנית נמסרה ל'הדסה'.²⁰

המשחק - מוקד הפעילות במגרש המשחקים

מגרשי המשחקים, אשר במרכזם עמדו המשחק החפשי ופעולות ספורט וחברה למיניהן, הוקמו בשכונות צפופות שהיו מיושבות באוכלוסייה דלת אמצעים. מטרתם היתה לספק לילדים ולנוער תעסוקה בשעות הפנאי, ללמדם כיצד לתכנן בצורה יעילה ומהנה את שעותיהם החפשיות, ובכך לשפר יכולתו של כל אחד מהם לעצב את דפוסי ההתנהגות ההכרחיים לשיפור איכות חייו. תופעת המשחק נדונה רבות במחקרים העוסקים בהתנהגות האנושית, והגדרותיו רבות כמספר התאוריות העוסקות בו,²¹ אך התאוריה של פיאז'ה, שטען כי המשחק משמש אמצעי להטמיע ולפרש

16 שם, צ' שילוני (לעיל, הערה 11), עמ' 75-82.

17 'General Survey', Hadassah Medical Organization, Annual Report, Jerusalem 1924, pp. 12-13

18 ד' גלעד, הישוב בתקופת העליה הרביעית, תל-אביב 1973, עמ' 171-192.

19 י' פרס, מאה שנה בירושלים, ירושלים 1964, עמ' 9-10, 21; י' יהושע, ירושלים תמול שלשום, א, ירושלים 1977, עמ' 152; הנ"ל, בין מסורת להווי - במשכנות הספרדים בירושלים, ב, ירושלים 1982, עמ' 29.

20 Report of Mrs. Lillian Cornfeld, September 1925, pp. 1-2, ארכיון 'הדסה', ניו-יורק, חטיבה 7, תיק 111.

21 C. Buhler, *From Birth to Maturity*, London 1935; S. Isaacs, *Intellectual Growth in Children*, London 1935; E.H. Erickson, 'Play Interview of Four Year Old Hospitalized Children', *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 23, (3) 69 (1958); J. Piaget, *Play, Dreams and Imitation in Childhood*, New York 1962

ג"ה פליבל, הפסיכולוגיה ההתפתחותית של פיאז'ה, תל-אביב 1971, עמ' 115-118.

את המציאות כדי לחזור ולחיות אותה וכך לשלוט בה, היא המקיפה ורבת ההשפעה ביותר.²² אין עוררין כיום על חשיבותו של המשחק ועל תרומתו להתפתחותו האינטלקטואלית, החברתית, הרגשית והבריאותית של הילד בגיל הרך.²³ אף במחקרים העוסקים בהתפתחות האנושות נכתב רבות על הצורך במשחק כצורת ביטוי עיקרית של הילד. צורות המשחק הקדומות ביותר אשר נמצאו בחפירות ארכאולוגיות הראו כי ילדים בחברות פרימיטיביות שיחקו בחומרים מן הטבע ותיקו במשחקיהם את עיסוקי המבוגרים.

שולמית שחר, אשר חקרה את מושג הילדות בימי הביניים, מסכמת כי בתקופה זו היתה הכרה בתיאוריה חינוכית הרואה בילדות תקופה נפרדת בחיי האדם, ובעקבות זאת נקבעו גורמות חינוכיות. שחר מוכיחה כי קיימים היו משחקי חבורה ומשחקים בעצמים ובחומרים טבעיים בבית ובחוף, ומצטטת מדבריהם של מלומדי ימי הביניים (מחברי הכתבים הרפואיים והספרות הדידקטית), אשר ראו במשחק ביטוי לצורך טבעי של הילד "יש להניח לילד לשחק, מאחר שהטבע דורש זאת".²⁴

אף כי מטרת המשחק היא לספק את צרכיו הנפשיים של הילד ולענגו, יש בו גם תועלת לחינוכו ולבריאותו הגופנית.²⁵ ג'ון דיואי היה מן המתנכים הראשונים אשר הדגישו כי מטרת החינוך באה לידי גילוי ביצירת האישיות השלמה ולא בהקניית ידיעות והרגלים בלבד. הוא טען כי על הילד לחקור באופן פעיל את סביבתו וללמוד מניסיונו, כי אם הילד עצמו יזום את פעילותו לפי התעניינותו, מובטח לנו שלימודיו יהיו בשבילו בבחינת "ערך עצמי" או "חווית ניסיון מהנה".²⁶ לשם כך יש להעניק לילד סביבה עשירה בחומרי עבודה, מגוון של צעצועים ומקום מתאים למשחק, ועל ידי המצאת סביבה מתאימה לגידול, על ידי אירגון הציוד והחומרים העשויים לשמש גרעין להפעלת אותם הכוחות והאינטרסים המצויים של הילד, נוכל להדריכו, להשפיע עליו ולכווננו.²⁷ תפיסה זו גרמה למהפכה בדרכי החינוך, מאחר שקבעה כי החינוך כרוך בפעולה אקטיווית של הילד, והיא שנתנה למשחק את משקלו הרב בחינוך.

המשחק הוא אפוא הפעולה הטבעית, הספונטנית והמתאימה ביותר לילד, פעולה המספקת ומעניינת אותו, מפתחת את שכלו ואת גופו ומסייעת לגיבוש אופיו. הערכה מחודשת זו של החינוך מצד אחד והתפתחות הרפואה המונעת מצד אחר, העלו את ערכם של מגרשי המשחקים כמוסדות חינוכיים המספקים את התנאים המתאימים לפיתוח אישיותו של הילד וחוסנו הגופני.

22 פיאג'ה (לעיל, הערה 21)..

23 על המשחק וחשיבותו בהתפתחות הילד בגיל הרך ראה: ר' הרטלי, ל' פראנק ור' גולדנסון, פסיכולוגיה של משחקי ילדים, תל-אביב 1957; E.A. Neumann, "The Elements of Play", Ph.D dissertation, University of Illinois; at Urbana, 1964; ג' לוי, 'הפעילות, הילד, המשחק', הד הגן, מב, א (כסלו תשל"ז) עמ' 37-41; ש' סמילנסקי ול' שפטיה, המשחק הסוציודרמטי: אמצעי לקידום לימודי חברתי וריגושי של ילדים צעירים, קריית-ביאליק 1993; פ' שניאורסון, האישיות והחברתיות בתקופת הילדות, תל-אביב 1968, עמ' 17-25.

24 ש' שחר, ילדות בימי הביניים, תל-אביב 1990, עמ' 156.

25 שם.

26 ג' דיואי, הילד ותוכנית הלימודים: בית הספר והחברה, תל-אביב 1976, עמ' לט.

27 שם, עמ' לח.

מקורם של מגרשי המשחק

בסוף המאה הי"ח, בעקבות המהפכה התעשייתית, חל שינוי באורח חייו של הפרט בתברה. המעבר מכלכלה מסחרית לתעשייתית הביא לתמורות בתחום החינוך. התנאים החדשים שנוצרו גרמו לכך שהפנאי הפך לנחלתם של רבים והתעורר צורך בעיצובו התרבותי. התחזקה ההשקפה כי הפנאי הוא תכלית בפני עצמו, ושתרומתו חשובה לאושרו של הפרט.²⁸ בראשית המאה הי"ט הוקמו מוסדות צדקה עבור ילדים ונוער בשכונות צפופות אוכלוסין ובאזורי תעשייה, כדי למנוע היווצרות מצב של עוובה ובמטרה להכניסם למסגרת חינוכית-תרבותית בשעות הפנאי. מוסדות אלו מומנו על ידי פילנתרופים. הראשון שבהם, רוברט אואן, תעשיין ונדבן אנגלי, ייסד מוסד כזה קרוב לבית-החרושת שבבעלותו, ולידו הקים מגרש משחקים וקלט בו ילדים החל מגיל שלוש. בית-הספר נקרא 'בית-ספר לתינוקות' ובו ניתן לילדים חינוך לא-פורמלי, תוך הדגשת טיפוח הבריאות והספורט. כעבור זמן הוקמו מוסדות נוספים במתכונת זו ברחבי אנגליה ובצרפת.²⁹ בראשית המאה העשרים היו מגרשי משחקים נפוצים מאוד ברחבי אנגליה וייעודם העיקרי 'לכנס את הילדים מהרחוב'. המגרשים הוקמו בכל שכונה, הוצבו בהם נדנדות ומתקני טיפוס והתקיימו בהם פעילויות כגון נגרות ועבודות יד אחרות. סביב המגרש התנהלה פעילות חינוכית-חברתית ענפה בהדרכת מדריכים. בארצות-הברית נוסדו מגרשי משחקים ראשונים לילדים ולנוער בסוף המאה הי"ט, על ידי ג'וזף לי, אשר ראה בהם מכשיר למניעת עבריינות ואמצעי לחינוך הנוער.³⁰ טעמים נוספים שהעלו את הצורך במגרשי משחקים היו שוטטות ומשחק ברחובות הסואנים ותאונות הדרכים שבאו בעקבותיהם. עם התרבות מגרשי המשחק בארצות-הברית הוקם, בשנת 1906, ה'איגוד האמריקאי למגרשי משחקים' (Playground Association of America), והיה לאיגוד הראשון מסוגו בעולם.

מגרשי המשחקים בארץ-ישראל

מגרש המשחקים היה מעין מועדון שכונתי המיועד לילדים ולנוער לשם בילוי בשעות הפנאי, במשך כל ימות השנה, בפעילויות של נופש, משחק, תנועה ויצירה. הגשמת עקרונותיו החינוכיים הלכה למעשה הקנתה לילדים דפוסי פעילות מגוונים, סייעה להתגבשותן של קבוצות ילדים בני אותו גיל סביב אינטרס המשחק, ותרמה לעידוד התארגנות שכונתית וקהילתית.³¹ המגרש כלל: חצר רחבה, שבה היה שטח למשחקי תנועה ופינת משחקים שהכילה מתקנים ומכשירי

28 ה' רסקין, חינוך לתרבות הפנאי, ירושלים 1995, עמ' 12.

29 'י אראל, 'מגרש משחקים', אנציקלופדיה חינוכית, ב, ירושלים תשי"ט, עמ' 895. אואן היה ממניחי היסודות של התנועה הסוציאליסטית באנגליה, ופעל לקידום מצבם של נערים עובדים באנגליה כולה. בעקבות מאמציו הממושכים נחקקו, החל משנת 1819, מערכת חוקים להגנת הנוער. וראה: ברזל (לעיל, הערה 1), עמ' 47-48; ג' פרוידנברג, רוברט אואן: מחנך העם, תל-אביב 1970.

30 J. Lee, *Play and Playgrounds*, New York [n.d.] (אצ"מ, 419/77A).

31 שם; E.C. Guggenheimer, *Planning for Parks and Recreation Needs in Urban Areas*, New York 1969, p. 88; חסקינה, מגרשי משחק לילדים בתל אביב, תל-אביב 1926; ר' ג'ונסון, 'מגרשי משחקים הלכה ומעשה', א' ליפצין (עורך), תרבות הפנאי והנופש בישראל, תל-אביב 1981, עמ' 100-106.

ספורט, מבנה מועדון, שבו רוכזו פעילויות חינוכיות-חברתיות, ושהתקיימה בו תכנית נופש רחבה, שכללה חוגים לדרמה, נגרות, משחקים, שירה, כויר, נגינה, ציור ומלאכות יד. הפעילות במגרשים אורגנה ובוצעה על פי תכנית חינוכית שנקבעה מראש על ידי מנהל המגרש והמדריכים בעזרת ועדה מייצעת בראשותו של משה שוובה.³²

מטרות מגרשי המשחקים שנקבעו על ידי שוובה היו:

- א. להורות לילד כיצד להשתמש בזמנו החפשי ולהכשירו לעידן של פנאי.
- ב. לארגן את הנוער אשר לא מצא מקומו בתנועות הנוער.
- ג. למנוע שוטטות, עזיבות והתדרדרות לעבריינות בקרב נוער שלא נקלט בבית-הספר.
- ד. להכין את הנוער לחיי חברה עובדת בארץ-ישראל.

הניסיון הראשון להקמת מגרש משחקים בארץ-ישראל נעשה כאמור על ידי גוגנהיימר, בעת ביקורה בארץ בקיץ 1925. בעזרתה של ועדה מקומית מצאה גוגנהיימר מגרש בקצה הרובע היהודי בתוך העיר העתיקה, ציידה אותו בציוד הדרוש, במתכונת מגרשי המשחק בארצות-הברית, וב-1 בספטמבר 1925 נפתח מגרש המשחקים הראשון, 'הר-ציון', בניהולה של ליליאן קורנפלד. בשנים הבאות נפתחו מגרשי משחקים נוספים בירושלים, והם נוהלו על ידי רחל שוורץ,³³ אשר לימים התמנתה למפקחת על פרויקט

צוות המדריכים מגרש המשחקים 'מקור-ברוך' עם רחל שוורץ, המפקחת על המגרשים (1930)

מגרשי המשחקים, והופעלו על ידי צוות מדריכים ומדריכות שהוכשרו על ידה.³⁴ מטרתו הראשונית של מגרש המשחקים בעיר העתיקה היתה להרחיק את הילדים מהשפעתו המזיקה של הרחוב ומתנאי המגורים הקשים ולהכניסם לסביבה חמה, אוהדת ובריאה מבחינה חינוכית

32 שוובה (1889-1956), יליד גרמניה, עלה לארץ בשנת 1925, והיה ממניחי היסודות של החינוך המשלים בארץ-ישראל. הוא ייסד את הקתדרה ללימודים קלסיים באוניברסיטת העברית בירושלים, וכיהן כרקטור האוניברסיטה בשנים 1950-1952. את דעותיו בחינוך בכלל ובחינוך נוער בפרט הביא עמו מעבודתו בקובנה, שבה הקים גימנסיה שנשאה את שמו, 'גימנסיה שוובה'. הוא פעל שם גם בתנועת 'החלוץ' ותרם לגיבוש האידאליים בהדרכת נוער. בארץ ייסד בשנת 1927 את לגיון הצופים בירושלים, ששימש גרעין לתנועת הנוער החלוצית הראשונה בארץ, ופעל במשך שנים רבות גם כראש הוועדה הפדגוגית של מגרשי המשחקים 'גוגנהיימר-הדסה'. ראה: מיוחס, ספר החינוך המשלים (לעיל, הערה 1), עמ' 32; ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, ד, תל-אביב 1950, עמ' 1864-1864; ח' אלון, 'תנועת הצופים מראשיתה ועד 1960', דרור (לעיל, הערה 1), עמ' 24.

33 שוורץ (1898-1994), אמן של רות דיין וראומה וייצמן, בוגרת גימנסיה 'הרצליה', למדה באנגליה חינוך לגיל הרך לפי שיטת מונטסורי והתמחתה בחינוך לשעות הפנאי. חזרה ארצה בשנת 1926 ושימשה כנגנת הראשונה בעיר העתיקה, בגן ילדים משולב של ערבים ויהודים. וראה: מ' ברש-רועי, בסודם של 'יקירי ירושלים', ג, ירושלים תשמ"ו, עמ' 180-196.

34 'הכשרת מדריכים למגרשי משחק ולמוסדות נופש', ידיעות הדסה, ז, 7 (תמוז ת"ש); ר' שוורץ, 'מחנה למדריכי מגרשי גוגנהיימר-הדסה למשחקים בארץ ישראל', הד הדסה, ו, 6 (סיון-תמוז תש"ו).

ותרבותית גם יחד. שנתיים לאחר הקמתו הועברה פעילותו למגרש רחב יותר ליד שער ציון.³⁵ ההעברה מומנה גם כן על ידי גוגנהיים, אך היא לא זכתה לראות את המגרש החדש. בצוואתה הקדישה קרן מיוחדת לייסודם של מגרשי משחקים ולהחזקתם.³⁶ נאמני הקרן³⁷ מינו את הסתדרות נשים ציוניות הדסה' כאפוטרופוס, וזו קיבלה על עצמה את כל האחריות למפעל, שקיבל מאז את השם 'מגרשי גוגנהיים-הדסה למשחקים'.

תכנית העבודה החינוכית במגרשי המשחקים בארץ-ישראל

מטרתם של מגרשי המשחקים היתה להכניס תוכן ועניין לשעות הפנאי של הילד ולחנכו לנצלן באופן היעיל והמהנה ביותר. המגרשים הוקמו בסמוך לבתי-הספר השכונתיים או בתוכם. מבחינה כלכלית היה בכך חיסכון רב: כיתות הלימוד, המתקנים הסניטריים והחצר שימשו את החניכים והמדריכים בשעות אחר הצהריים, ואילו המקלחות ומתקני החצר, כגון: נדנדות, סולמות וקרסולות, שימשו את תלמידי בית-הספר בשעות הבוקר.

בפברואר 1929 נפתח מגרש משחקים בבית-הספר 'כל ישראל חברים' ('אליאנס'), בשכונת 'מחנה-יהודה'.³⁸ מספר מדריכות שנשלחו לשכונה עודדו את הילדים לבוא למגרש המשחקים וליטול חלק בפעילויותיו והזמינו את הנערות הבוגרות לבוא לעזור בקישוט המקום ובהכנת חגיגת הפתיחה. השמועה פשטה כשדעה קוצים וכבר ביום הראשון הגיעו מאות ילדים 'רעבים למשחק'. פתיחת המגרש התאפשרה רק לאחר דין ודברים בין אפרים בלוסטון,³⁹ מנהל 'הדסה', לבין יצחק

35 Rachel Schwartz, 'Playground in Palestine', May 1933, ארכיון 'הדסה', ניו-יורק, 4/30/237.

36 על פי הצוואה הקרן היתה אמורה להישמר, ומימון מגרשי המשחקים אמור היה להיעשות מפירותיה בלבד. הנהלת 'הדסה' קיבלה עליה את מימוש צוואתה של גוגנהיים ומינתה בשנת 1930 ועדה מייצעת שהוטל עליה לפקח על התכנית. במסמכים השונים הדנים במגרשי המשחקים של גוגנהיים מופיעים לחילופין הסכומים מאה אלף דולר ועשרת אלפים דולר כסכום שהשאירה גוגנהיים בצוואתה. מהשוואת המסמכים אי אפשר לקבוע מה היה הסכום האמתי. לדברי רחל שוורץ, שהיתה ממונה על פרויקט מגרשי המשחקים, היה הסכום עשרת אלפים דולר. רחל שוורץ, ריאיון, 26 בנובמבר 1993. מעיון בדפי השכר של אנשי 'הדסה' בארץ, כאמצעי לאמוד הוצאות והכנסות במחצית השנייה של שנות העשרים, נראה שהסכום אכן היה עשרת אלפים דולר קרוב יותר לאמת, ושהסכום מאה אלף הוא שגיאת דפוס. וראה: Minutes of the First Meeting of the Advisory Committee of the Zion Hill Playground, Held at the Headquarters of the Hadassah Medical Organization, Jerusalem March 11, 1928, ארכיון 'הדסה', ניו-יורק, חטיבה 7, תיק 111.

37 נאמני קרן גוגנהיים בארצות-הברית היו סטפן שמואל וייז (1874-1949), נשיא הקונגרס היהודי האמריקני בשנים 1939-1949, השופט ג'ולין ויליאם מק (1866-1943), נשיא הקונגרס היהודי האמריקני הראשון ונשיא הסתדרות ציוני אמריקה (1918-1921) ואירמה לינדהיים (1886-1976) נשיאת 'הדסה' (1926-1928) וחברת קיבוץ משמר-העמק משנת 1933 עד מותה. מכתב מאירמה לינדהיים, משמר-העמק, אל 'הדסה הצעירה' בניו-יורק, 8 בנובמבר 1939, ארכיון הדסה, ניו-יורק, 4/255/31; ארכיון אישי רחל שוורץ, אצ"מ, A419; ארכיון קיבוץ משמר-העמק.

38 שכונת 'מחנה-יהודה' היתה מרכז של מספר שכונות עניות, ובהן 'נחלת-ציון', 'שכונת אחים', 'שערי צדק', 'אוהל משה', 'זיכרון יוסף' ו'מוזכרת יוסף', שהיו מאוכלסות בצפיפות ביהודים, בעיקר בני עדות המזרח, ספרדים, פרסים, כורדיסטנים ומוגרבים.

39 בלוסטון (1891-1979), רופא ומנהלן רפואי, מנהל 'הדסה' בארץ-ישראל בשנים 1926-1928. למד רפואה בארצות-הברית (ג'פרסון קולג' פנסילווניה), התמחה בבית-החולים 'הר סיני', ולאחר שירותו בארץ ישראל חזר לנהל את בית-החולים היהודי 'מונטפיורי' בניו-יורק. פעל רבות למען קידום הרפואה הציבורית ומחלוצי הרפואה

ד"ר אפרים מיכאל בלוסטון

בסן, מנהל בית-הספר. במכתב שנשלח ב-17 ביוני 1928 עמד בלוסטון על כוונתה של מחלקת מגרשי המשחקים של ההסתדרות המדיצינית הדסה, להרחיב את עבודת המחלקה ולהתקין עוד מגרש משחקים בירושלים, בנוסף לזה הנמצא על יד שער ציון.

ישנן הצעות להרחיב את התכנית הנוכחית של עבודת המגרשים ולכלול בזה פעולות חנוכיות שונות, לרבות הדרכה בהיגיינה האישית. הועדה של מגרשי המשחק בירושלים סירה מספר של מקומות, והודות לאדיבות כב' בחנה את האפשרויות שישנן לתכלית זו בחצר בית-הספר שתחת הנהלתו, ובאה לכלל-דעה כי המקום הזה הוא המתאים ביותר לכך. ואלו הן הסיבות: א. המגרש נמצא על-יד בית-ספר מתוקן ומשוכלל, שנמצא תחת הנהלה קומפוטנטית. ב. המגרש הוא רחב-ידיים ומספיק ברוח לתכלית האמורה. ג. המגרש נמצא סמוך לשכונות הצופות, המיושבות באוכלוסין יהודים מחוסרי-אמצעים. לאחר עיון רציני בכל האפשרויות הבאות

בחשבון למטרתנו, החליטה הועדה האמורה להכנס במשא-ומתן עם כב' כדי להתקין מגרש משחקים בחצר בית-הספר של כב'. כמובן שסידור

המפעל במגרשכם לא יצריך מצדכם הוצאות נוספות. חלף המגרש שתעמידו לרשותנו, יוכלו תלמידי בית-ספרכם להשתמש בשעות הבוקר במגרש ובכל האקופימנט שנכוננו בו... הננו שולחים העתק ממכתבנו זה לגב' שורץ, הממונה על מגרשי המשחק, שתסור לכב' בקרוב לשם בירור הפרטים אתו.⁴⁰

מגרש המשחקים בבית-הספר 'כל ישראל חברים' אורגן לאור הניסיון שנצבר בשני המגרשים שנפתחו לפניו, והוא זכה להצלחה גדולה והפך ל'אימפריה', כדבריה של המדריכה רחל המאירית-

מגרשי משחקים לילדים

סקירה שנתית על מגרשי גוננהימר למשחקים, שעי-הדסה.

אחד בהר הכרמל ומחנה נורד לילי-צפת בנליל העליון. כל מחנה נמשך שבועיים.

התקציב של החוקת כל 6 מגרשי המשחקים והמקום היה לערך 1200 לא"י לשנה.

גם השנה השתתפה הסתדרות נשים ציוניות בחוקת מגרש המשחקים בחיפה כמעט 60 אחוזים. בת"א התחילה העירייה ששתתפת בחוקת המגרש ב-25 לא"י לשנה הראשונה.

במכריה החל משא ומתן עם הסתדרות נשים ציוניות ועוד מוסדות מקומיים. הוחלט להתחיל בפתיחת מגרש משחקים לימות הקיץ.

ברחובות קיים מגרש משחקים קבוע זה שנה וחצי. השנה נפתח מגרש משחקים גם בראשון-לציון. הילו ביסוד מגרש גם בראשון-לציון. החוקתם של המגרשים הנ"ל היא על חשבון המושבות והם מסבלים כוועדת מגרשי גוננהימר רס את הפקחה.

במשך השנה (ינואר 1933 — ינואר 1934) היו פתוחים 6 מגרשי גוננהימר למשחקים בא"י: שנים בירוש-לים (בהר ציון ובמחנה יהודה), אחד בתל-אביב, אחד בחיפה ואחד בצפת. הילדים חמבקים במגרשי המשחקים הם מכל העדות היהודיות ובמגרש המשחקים בהר-ציון חמבקים גם ערבים וארמנים כמעט ב-50 אחוזים. המספר הממוצע של הילדים, שבקרו בחמשת המגרשים הוא 607 ילד ליום.

זו הסעה הראשונה שעלה בידי ועדת מגרשי גוננהימר למשחקים להביא שיק את פעולות מרש הקיץ בצפת גם בימי החורף ולהפכו לילדי כך למגרש קבוע לכל ימות השנה. להגלי המגרש הפעולה החלו גם בצפת כביתר המגרשים להתארגן קבוצות משוטטות והוגייטבע. נקבעה גם מועצת ילדים המורכבת סבאייכת הקבוצות ומתאספת כעם וכשמוע לרון על תכנית העבודה. במשך החופש הגדול של בתי הספר התקיימו שלשה מחנות, אחד ברחובות,

D. Levenson, *Montefiore: The Hospital as Social Instrument*, New York 1984, ראה: pp. 146-161. על פועלו בארץ-ישראל ראה בהרחבה: ש' שורץ, 'מי יבטיח את בריאות הישוב?', בטהון סוציאלי, 43 (1995), עמ' 5-23; S. Shvarts, 'Charity or Social Right? The Controversy over the Hospitalization of Members of the Jewish Labor Federation in Palestine 1926-1928', *Israel Journal of Medical Sciences*, 32 (1996), pp. 248-253

40 בלוסטון אל בסן, 17 ביוני 1928, ארכיון 'הדסה', ניו-יורק, 4/31/249; אצ"מ, A419/68; וראה עוד: 'פתיחת מגרש גוננהימר במחנה יהודה', דבר, י"ט אייר תרפ"ט.

דיווח על מגרשי המשחקים, 'זואר היום', 22 בינואר 1934

גורודיסקי.⁴¹ בעקבות הצלחתו הרבה הוקמו מגרשי משחקים במתכונתו ברחבי הארץ: בתל-אביב, רחובות, גדרה, עקרונ, נס-ציונה, ראשון-לציון, טבריה, צפת וח'פה, ואף בהתיישבות העובדת.⁴²

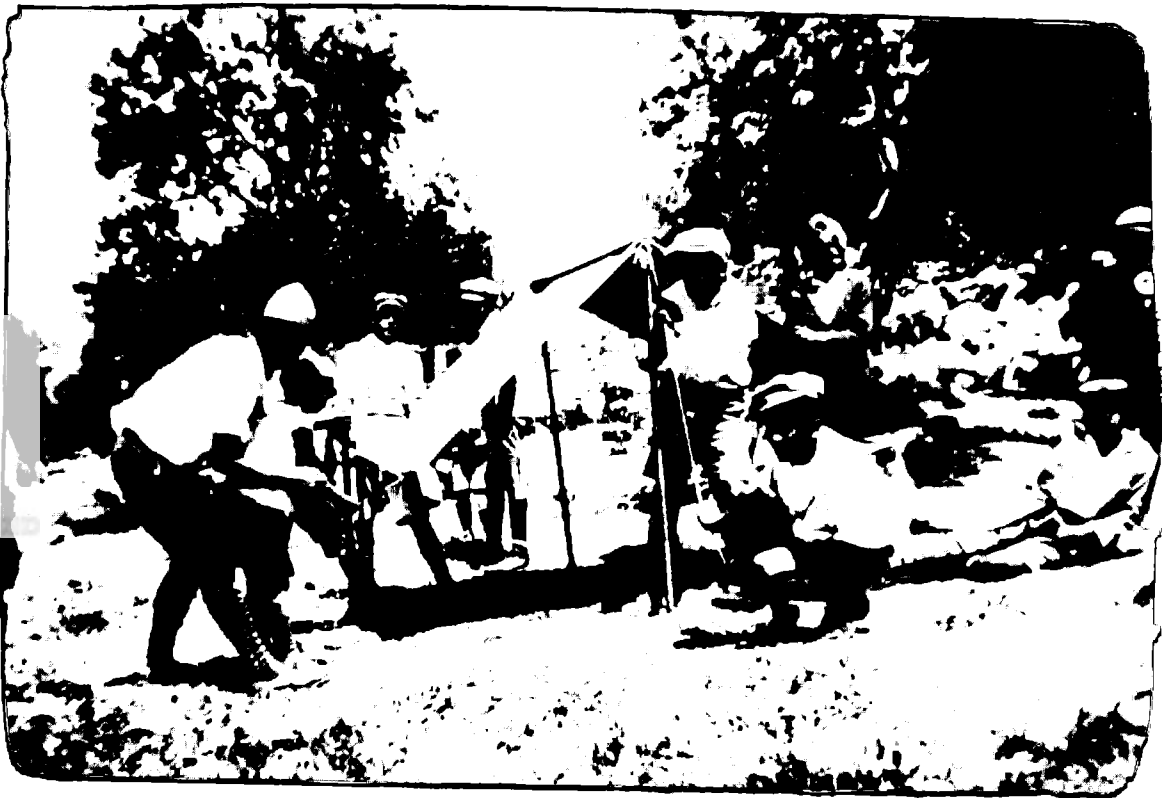
ילדים יהודים וערבים במגרשי המשחקים במשמר-העמק (1939)

במשמר-העמק הוקם מגרש משחקים ראשון ויחיד מסוגו בתנועה הקיבוצית. המגרש הוקם ביזמת אירמה לינדהיים, אחייניתה של ברטה גוגנהיימר, בעזרת קרן גוגנהיימר והונהג בו סידור של ביקורים של ילדי הערבים מהסביבה בשעות קבועות. כאשר הגיעו חברות 'הדסה' לבקר את לינדהיים במשמר-העמק יכלו לראות את חזונה של ברטה גוגנהיימר קורם עור וגידים: ילדים בני כל הגילים משחקים יחד, ללא הבדל דת, גזע ולאום.

41 רחל המאירית-גורודיסקי, ריאיון, 7 במרס 1994.

42 הצורך במגרשי משחק מצא ביטוי אף בעיתונות התקופה. ראה: ר' לוי, 'למצב התינוקות והאמהות', דבר, ט"ז תשרי תרפ"ו. בין השאר נכתב שם: 'צריך לסדר רשת של מגרשים בשביל ילדים... אין מקום בשביל הילדים לשחק, מלבד הרחוב המלוכלך והמלא אבק... לאושרנו יש עוד הרבה מקומות פנויים בקצות העיר, ועוד מקומות רבים כאלה המתאימים לתכלית זו... וזכרו, כי דבר מועיל הנעשה בעיתו - תועלתו כפולה'. וראה עוד: ג' בירקהם, 'הילד והחברה', האשה, ב [הוברת נוספת] (תרפ"ט), עמ' 6-8. לדברי בירקהם 'חסרים לנו מועדוני נוער, מקום שהילדים יוכלו לבלות את שעות הפנאי במשחקים מתאימים בקריאה ובהכנת שיעורים. רוב המשפחות גרות בחדר אחד או בשניים, או בצריף, שבו אין מקום לילדים, וכך הם משוטטים על פני חוצות ושווקים. כמה בתי ספר יש להם מגרשי משחק?'. ראה גם: א' סלומון, 'מגרש משחקים לילדי ראשון לציון', ד' יודילוביץ (עורך), ספר ראשון לציון, התרמ"ב-התש"א, ראשון-לציון 1941, עמ' 517-518.

מגרש המשחקים בבית-הספר 'כל ישראל חברים', שנקרא בפי הילדים 'כיכר הנוער', קלט ילדים רבים משכונת 'מחנה-יהודה', ששכנה במרכז אזור יהודי עני בעיר החדשה בירושלים. המגרש כלל חצר פנימית גדולה, שבה הותקנו מכשירי חצר, במתכונת מגרשי המשחקים בארצות-הברית, ואולם גדול, שבו התקיימה הפעילות החברתית-התרבותית במסגרת של 'פינות': ציור, מלאכה, נגרות, מוזיקה, דרמה, ספורט, מחנאות, ידיעת הארץ, מחול וקליעה. הפעילות היתה פתוחה לכל הילדים,

מחנה אוהלים
במסגרת פעילויות
של מגרש המשחקים
'מחנה-יהודה'
(1930). המדריך
משמאל: יוסף מיוחס

ובחירת התעסוקה נעשתה בצורה חפשית. במגרש אורגנו משחקי תנועה שונים ומשחקים חברתיים למיניהם ונערכו פעולות מיוחדות, כגון טיולים ויציאה למחנות של מגרשי גוגנהיימר, שהתקיימו בכפר-הנוער 'מאיר שפיה' ובכפר-זיתקין. כמו כן נערכו במקום טקסי קבלת שבת ונחוגו בו חגים ומועדים, ואף בוצעו פרויקטים מיוחדים, כמו: הקמת תחנה מטאורולוגית, הקמת מוזאון מאוספי הילדים, הקמת משק חי וגינה וארגון תערוכת ספרים לכבוד שבוע הספר. לדברי שורץ: 'בשביל לספק את כל טיפוס הילדים בגילים השונים, דרושה היתה תכנית רחבה ומגוונת. עלינו לגוון את התכנית במידה כזו, שכל ילד יוכל למצוא בה סיפוק לנפשו, וגם במידה שתחדש ותגלה לפני הילד מקורות חדשים של סיפוק אשר לא ידעם קודם'.⁴³ בפעילות במגרש השתתפו כשלוש מאות עד ארבע

מאות ילדים בני שלוש עד שש-עשרה, כמאתיים ילדים בממוצע מדי יום. הבנים והבנות חולקו לקבוצות ולכל קבוצה היה מדריך. המדריכים היו מורים מתחילים או צעירים שהתמחו בחינוך נוער. צוות המדריכים תוגבר בסמינרסיות מהסמינר לבנות 'מזרחי', שעבדו בהתנדבות, בעידודו של מנהלן.

לצד המדריכים פעלה מועצת ילדים, שנבחרה על ידי כל הילדים ונפגשה אחת לשבוע. תפקידה העיקרי היה לפתור בעיות מידיניות בענייני סדר, משמעת, השגחה והשתתפות בהכנת תכנית הפעילות ובביצועה. שוורץ יזמה את הקמת מועצת הילדים, כדי 'שהם ינהלו את המקום, יש לשתף את המקום ביצירת הערכים שלו'.⁴⁴

תנועת הצופים, תרמה אף היא לפעילות במגרש, ועזרתה התקבלה בהכרת תודה הן על ידי הצוות והן על ידי הילדים. מדי יום הגיעו שני מדריכים של הצופים לסייע לצוות בביצוע התכנית הפדגוגית. למרות היותם צעירים, מילאו הצופים את התחייבותם בהצלחה רבה וזכו לאהדה בעיקר בקרב הילדים הקטנים יותר, ואלה לא הסתירו את חלומם להיות מדריכים בתנועת הצופים.

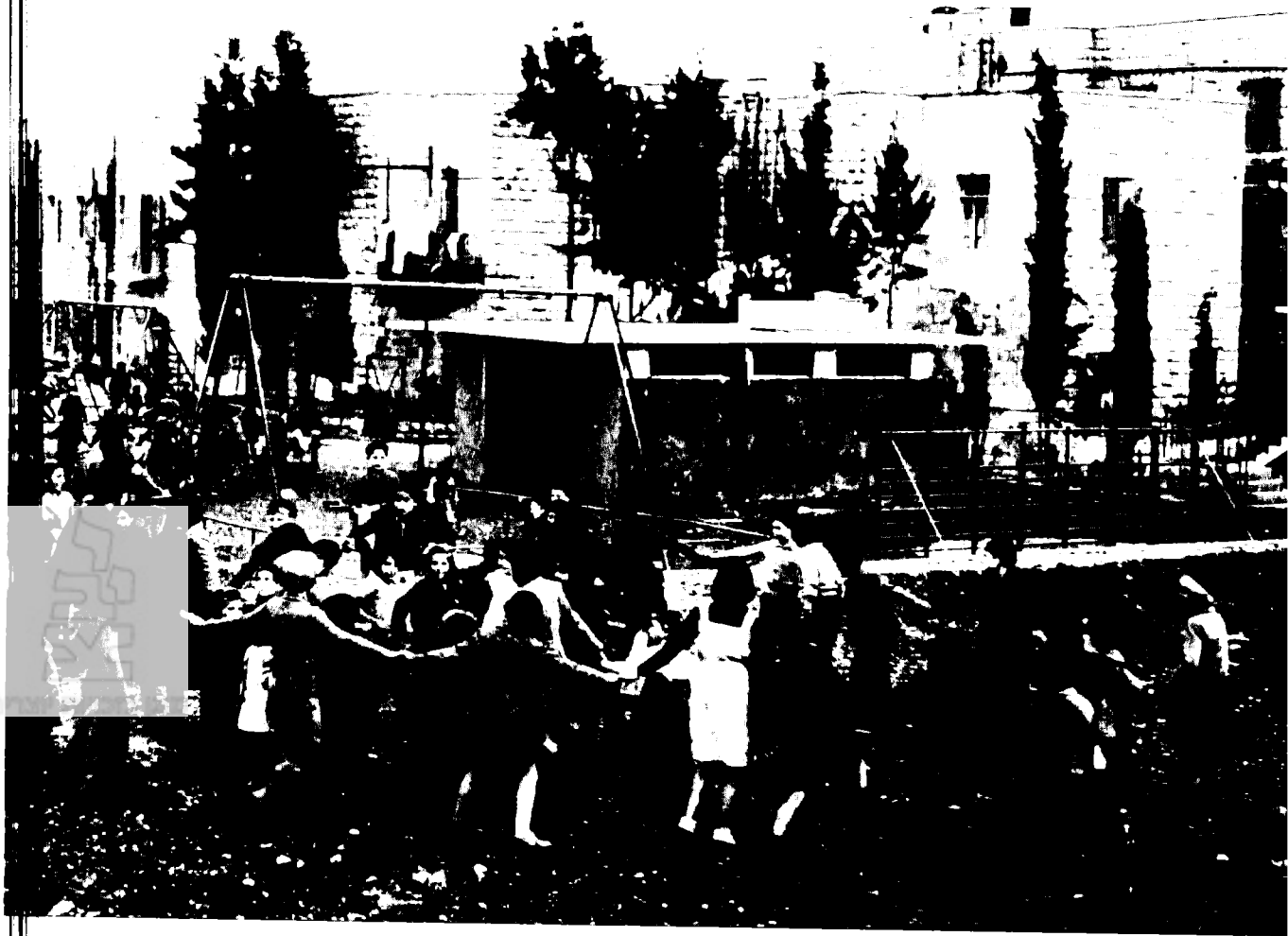
מגרש המשחקים נפתח בשעה שלוש אחר הצהריים והפעילות בו נמשכה עד השעה שש. בתחילה עסקו הילדים בפעילות אישית ב'פינות' על פי בחירתם, ולאחר מכן נערכה תמיד פעילות כללית משותפת לכל הילדים. באחד הפרוטוקולים נמצאה הצעה שבועית לסיום הפעילות היומית: יום א - סיפור והצגה; יום ב - ראינו; יום ג - משחק משותף; יום ד - קונצרט; יום ה - שיחה כללית; שבת - מפקד.⁴⁵ לאחר הפרדה מהילדים הצעירים, בסיסמת 'פעל ושמח', החלה הפעילות לשכבה הבוגרת, שכללה שיחה, דיון בנושאים אקטואליים ומשחקי חברה, ונמשכה עד השעה שבע בערב. לדברי מלכה ויוסף קוריאל, אשר היו חניכים במגרש המשחקים 'מחנה יהודה', הוקדשה תשומת לב מיוחדת לטיפול בילדים הבוגרים, שכן הם עזרו למדריכים בביצוע התכנית הפדגוגית ומהם צמח הגרעין של מדריכי העתיד. ביזמת המדריך הראשי, ברוך בן-ישי, אורגנו לקבוצת הבוגרים פעילויות מיוחדות, במטרה לספק את תחומי התעניינותם. בהיותם בני שש-עשרה הרגישו הצעירים שהפעילות במגרש כבר אינה מספקת כפי שהיתה בילדותם. בן-ישי הבין ללבם וזימן מדריכים מתנועת הצופים, 'מחנות-העולים' והנוער העובד, כדי שיספרו על תנועותיהם, על מנת שהבוגרים יוכלו להחליט על המשך דרכם. במקביל אף צירף חלק מן הבוגרים להגנה, ואחדים מהם הכשיר למדריכים במגרשי המשחקים. כך החלה מלכה קוריאל את דרכה בהדרכת קבוצות הצעירים ב'מקור-ברוך' - שאליו הועברה הפעילות מ'מחנה יהודה' לאחר שהמגרש שם נסגר - והמשיכה להדריך עד היריונה הראשון. מלכה ויוסף הכירו במגרש המשחקים ושם אף גישאו. חתונתם נערכה בצירף במגרש המשחקים 'מקור-ברוך', בנוכחות התנאים, המדריכים ומשלחת של נשות 'הדסה'.⁴⁶

דוגמה לחגיגות המיוחדות שהתקיימו במגרש ב'מחנה-יהודה' היא מסיבת החנוכה שנערכה בכסלו

44 ש.ם.

45 ר' שוורץ, 'לבירור דרכי עבודה במגרשי המשחקים', הרצאה שנכתבה לכינוס המדריכים בדצמבר 1932, אצ"מ, A419/95.

46 מלכה ויוסף קוריאל, ריאיון, 10 באוגוסט 1994; השופט יצחק בנאי, תניך במגרש המשחקים ב'מקור-ברוך', ריאיון, 18 במרס 1994.

מגרש המשחקים
'מקור-ברוך'
בירושלים

תרפ"ט, בהשתתפותם של חיים יסקי, מנהל 'הדסה', בנו גרינפלדר, מנהל מחלקת הילדים בבית-החולים 'הדסה', יצחק בסן, מנהל בית-הספר אליאנס, וכשמונה מאות ילדים והוריהם. האולם קושט על ידי הילדים, וההכנסות ממכירת הכרטיסים הוקדשו לרכישת ספרים לספרייתם. בתגיגה זו הואר לראשונה בחשמל האולם המרכזי של בית-הספר.⁴⁷ במשך כל שבוע התנוכה נערכה תצוגה של ספרים עבריים שנתרמו על ידי 'החברה לשימור הלשון העברית'. בעקבות הצלחת מסיבת התנוכה וחיבור האולם לרשת החשמל פנו מוסדות רבים לבית-הספר בבקשה שישכיר להם את האולם על מגת לערוך בו את מסיבות התנוכה שלהם.⁴⁸

47 רחל שורץ אל הסתדרות 'הדסה', 8 בינואר 1930: דו"ח על עבודת מגרשי המשחקים לחודש דצמבר 1929, ארכיון 'הדסה', ניו-יורק, 4/30/238; מצוי גם ב-'אצ"מ', J17/432; אצ"מ, A419/73.

עקרונות מגרשי המשחקים בארץ-ישראל

שוויון לכול

העיקרון הראשון בהפעלת המגרשים היה שהם פתוחים לילדים ונוער בני כל העדות והעמים, ללא הבדל דת, גזע ומין. המגרש הראשון, שהוקם בעיר העתיקה, בשכונה מעורבת של יהודים וערבים, היווה חידוש באותם הימים, שכן זו הייתה מסגרת חינוכית ראשונה מסוגה שהוקמה בארץ, במטרה לספק פעילויות חינוכיות-חברתיות לילדים, ללא הבדל גזע, דת ולאום, בהתאם לצוואתה של גוגנהיימר ובהתאם לאידיאולוגיה של 'הדסה'. עיקרון זה יצר קשיים רבים ובלתי צפויים. המגרשים הוקמו בסביבה מעורבת שאוכלוסייתה כללה ערבים ויהודים, ספרדים ואשכנזים, חילוניים ודתיים. סיפורה על כך קורנפלד: 'רוב הילדים היו ממוצא ספרדי והיו הראשונים שבאו במספר רב למגרש. הילדים הערביים היו במיעוט ולכן פתחו מהילדים היהודים... זה היה מקור של סיפוק עבורי, לראות ילדים יהודים משחקים בהרמוניה עם ילדים ערבים'.⁴⁹ הפעילות במגרש המשחקים העמיקה את התיכונים בין יהודים לערבים ובין חילוניים ודתיים.

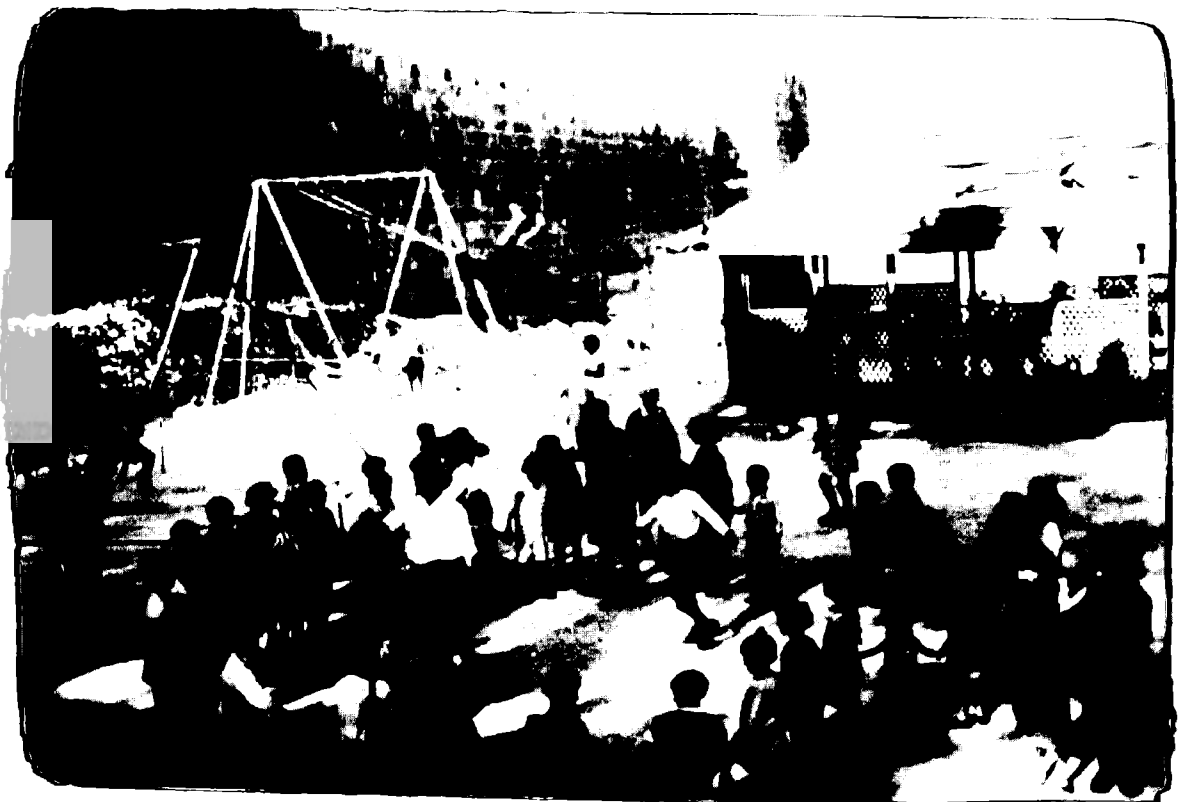
יחסי יהודים וערבים

במגרש המשחקים הראשון, 'הר-ציון' (להלן: 'הר-ציון א'), שהוקם בשנת 1925, רבים היו הילדים היהודים. הילדים הערבים, אשר היו במיעוט, פחדו מהם ולא ששו לשתף עמם פעולה. במגרש השני (להלן: 'הר-ציון ב'), אשר הוקם בשנת 1927, באזור ערבי עני, היו הילדים הארמנים והערבים כשישים אחוז מכלל המבקרים, ואילו הילדים היהודים היו במיעוט, ולכן נדרשו מהמדריכים עבודה חינוכית מיוחדת ומאמץ רב כדי להתגבר על קשיי השפה והמנטליות. בנוסף שימש המגרש כגשר בין ילדי הערבים העשירים לילדי הערבים העניים, הפלאחים, והם 'נאלצו' לשחק ביחד במהלך פעילותם במגרש המשותף.⁵⁰

49 דו"ח קורנפלד (לעיל, הערה 20).
50 שם.

לדברי שוורץ: 'יפה לראות את הילדים היהודים, המוסלמים והנוצרים משחקים יחד מתוך רעות וידידות באותו המקום, אשר לפני פתח המגרש היו ניצין וזורקים אבנים אחד ברעהו'.⁵¹ שוורץ אף סיפרה שבמצב מיוחד זה קשה היה לדבר רק עברית: 'הייתי צריכה לעשות אותה [את תכנית העבודה] בעלת אופי כזה, שלא יכריחו ילד ערבי ללמוד עברית, שכול ילד יוכל למצוא את עצמו. תכנית שתתאים לכול ולא רק לספורטיבים, אלא גם לנכים, בלי הבדל דת ולאום'.⁵² לעתים קרובות הגיע המצב לידי אבסורד ממש, ולדוגמה תיארה מקרה שבו פנתה לילד ערבי בשאלה 'כיף האלק?' והוא ענה לה: 'ברוך השם'.⁵³

בכינוס השני של המדריכים ב'מגרשי גוגנהיים-הדסה למשחקים' בארץ-ישראל, שנערך במגרש המשחקים ב'מחנה-יהודה' ב-30 וב-31 בדצמבר 1932, סיפרה המדריכה מרים אלוף על קשייה בעבודה עם הערבים, שהיו אחוזי נכבד מן המבקרים במגרש 'הר-ציון ב'. היא הציעה למנות מדריך

מגרש המשחקים
'הר-ציון' לרגלי
חומת העיר העתיקה

51 ר' שורץ, 'מגרשי משחק לילדים', האשה, ב [חוברת נוספת] (תרפ"ט), עמ' 53-55; הנ"ל, 'מגרשי משחק לילדים', דואר היום, ו' שבט תרצ"ד.

52 שורץ, ריאיון, 26 בנובמבר 1993.

53 ש.ם.

ערבי שיארגן את הילדים הערבים, הצעה שלא היתה מעשית בשל הקושי במציאת מדריך ערבי מתאים. לפיכך הוחלט למסור את ברור הסוגיה לוועדה מיוחדת והוטל עליה להציע דרכים לעבודה משותפת עם האוכלוסייה הערבית.⁵⁴ מפרוטוקול הוועדה המייעצת שפעלה לצד הנהלת 'מגרשי גוגנהיים-הדסה' אנו למדים שמגרש המשחקים 'הר-ציון ב' עורר קשיים והתלבטויות רבות באשר לדרך העבודה בו, ואף נדונה האפשרות להעביר את הילדים היהודים למקום אחר ולהשאיר את המגרש לילדים הערבים. הנרייטה סאלד, מנהלת המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, התנגדה לפתרון זה בטענה שלמגרש יש ערך פוליטי וחשיבותו רבה ביצירת יחסים של הבנה וסובלנות בין שתי האוכלוסיות, 'as Hadassah made its rule never to distinguish between Arab

and Jew'⁵⁵

סאלד הציעה להביא את ההכרעה בשאלה בפני הנהלת הסוכנות היהודית ובפני חברי 'ברית שלום',⁵⁶ וציינה כי אם תיפול החלטה על מגרשים נפרדים יש לקבוע באילו תנאים יימסר המגרש לערבים, תוך דאגה לכך שתהיה לוועדה אפשרות פיקוח על כך שישתמשו בו אך ורק למטרה שלשמה הוקם. לעומתה טענה ליבי פֶּרְקֶסוֹן (Libbie Berkson), מחברות הוועדה המייעצת, שהיא יודעת 'שגב' גוגנהיים לא היתה גותנת מכספה למגרש משחקים בלתי 'מעורב', ולכן הכרח הוא, שיהיה מגרש משחקים משותף לילדים יהודים וערבים גם יחד, ויש לדאוג להעברת המגרש למקום אחר, שיהיו בו יותר ילדים יהודים ופחות ילדים ערבים'. בסיכומו של דבר הוחלט כי: הוועדה המייעצת תומכת במגרש משחקים משותף ליהודים ולערבים, ולשם כך יועבר המגרש הנוכחי למקום בטוח יותר ומתאים יותר בעיר העתיקה, מקום שבו מספר הערבים קטן יותר, ושנוח יהיה לילדים מכל הדתות להגיע לשם.⁵⁷ המגרש ה'מעורב' עורר את התנגדות דיירי השכונה, יהודים וערבים גם יחד, והם אף התערבו מדי פעם בפעילות החברתית שהתנהלה במגרש, והעירו הערות לצוות המדריכים. לא אחת שמעה שורץ, מנהלת המגרש, הערות מפי עוברי אורח ערבים על כך שיש לשרוף את המגרש, אך לא חסרו הערות חריפות ובוטות גם מפי יהודים. שורץ פנתה לאחות 'טיפת חלב' בשכונה שתמליץ בפני האימהות היהודיות לשלוח את ילדיהן למגרש, אך זו ענתה: 'אינני יכולה לעשות זאת. אינני בעד זה בעצמי, ולא הייתי שולחת את הילדים שלי לשם'.⁵⁸ אחד השכנים הערבים, עריף פאשא שמו, עשה כמיטב יכולתו לעזור לצוות

54 פרוטוקול הכינוס השני של מדריכים ב'מדרשי גוגנהיים-הדסה למשחקים', 30-31 בדצמבר 1932, אצ"מ, J17/432.

55 אחד העקרונות שעליהם מושתת היה ארגון 'הדסה': 'מתן שרות רפואי לכל, ללא אבחנה בין יהודים לערבים וללא הבדל דת וגזע'. לאורך כל שנות פעילותה חתרה 'הדסה' לממש עיקרון זה, וטענה כי 'המפתח להצלחת המפעל הציוני' הוא הפרשה עם הערבים. א' גל, דוד בן גוריון: לקראת מדינה יהודית, שדה-בוקר תשמ"ה, עמ' 120; M. Levin, *Balm in Gilead*, New York 1973, p. 58; S.L. Hattis, *The Bi-National Idea in Palestine during Mandatory Times*, Haifa 1970, pp. 171-172.

56 הנושא היהודי-הערבי היה נושא קבוע במצעה של 'הדסה', וזאת בהשפעת מייסדת הארגון, הנרייטה סאלד, אשר מאז עלייתה ארצה, בשנת 1920, אהדה את הארגונים שתמכו בהתקרבות יהודית-ערבית, כמו תנועת 'ברית שלום'. ראה האטיס (לעיל, הערה 55).

57 פרוטוקול האספה העשרים ותשע של הוועדה המייעצת שעל יד הנהלת 'מגרשי גוגנהיים-הדסה למשחקים' בארץ-ישראל, שהתקיימה במשרד הראשי של 'הדסה' בירושלים, 28 בספטמבר 1930, אצ"מ, J17/432.

58 ר' שורץ אל הסתדרות 'הדסה' (לעיל, הערה 47).

בכל הקשור ל'חינוך' הילדים, אך לא נמנע מלהתערב במריבות הילדים ואף להענישם, למגינת לבה של שורץ, והיא ביקשה ממנו 'לצמצם את התערבויותיו'.⁵⁹ לפחות פעם אחת הצליחה שורץ להשתמש בעצותיו ה'חינוכיות' של עריף פאשא. באחד מימי השבת, בעזבה את המגרש, פגשה ילד ערבי בשם סאלימן, וזה סיפר לה כי מספר ילדות יהודיות הקיפו אותו במעגל בבואו למגרש המשחקים, וצעקו לעברו שצריך לשחוט את המופתי ולהרוג את כל הערבים. רחל הרגישה אשמה, אך זו היתה הודמנות טובה שבילה לחזור על אימתו של עריף פאשא, 'הזמן ירפא', אימרה שנהג לחזור עליה כל אימת שנתקל בילדים ערבים ויהודים מעליבים אלה את אלה.⁶⁰

לעומת המבוגרים, שקיבלו את המגרשים בחשדנות, הרי הילדים נקלטו מהר מאוד מי שגדלו בתנאים של עוני ומחסור, ללא צעצועים וללא מקומות מתאימים למשחק, לא זקוקים היו לפיתויים רבים כדי לבוא ולשחק, מספיקה היתה נדנדה כדי לכבוש את לבם. ואכן לאחר מספר חודשים של פעילות משותפת, צמחה הרמוניה בין הילדים.

משחקי החברה המאורגנים תפסו מקום מרכזי בתכנית הפעילות במגרשי המשחקים, וזאת בשל ערכם החינוכי הרב ובשל יכולתם לתרום הרבה לשיפור היחסים בין הילדים מבני העדות השונות. ואכן הילדים הנוצרים, המוסלמים והיהודים למדו במגרשי המשחקים את החשיבות של שיתוף הפעולה בחיי החברה, מעבר למגבלות השפה. ניתן לומר שאלו היו ניסיונות ראשונים ליצירת קשרים חברתיים מוצלחים בין יהודים לערבים תחת פיקוח מתאים, ודבר זה כשלעצמו היה חידוש בארץ-ישראל באותם ימים.

יחסי חילוניים ודתיים

בעיית יחסי הדתיים והחילוניים העסיקה רבות את הצוות הפדגוגי בשני מגרשי המשחקים שבהר-ציון ובוזה אשר במחנה-יהודה, וגרמה לחיכוכים רבים בינם לבין התושבים. הפעילות במגרשים התקיימה חמישה ימים בשבוע, מיום ראשון עד חמישי, בשבתות ובחגים, ולא רק זאת, בשבתות נערכה תמיד פעילות משותפת לילדים ולהורים: אורגנו משחקי כדורגל ומשחקי ספורט למיניהם, ובהם השתתפו כשלוש מאות עד ארבע מאות ילדים ובני משפחותיהם, דבר שהפך את מגרשי המשחקים למרכזי נופש שכונתי פעיל. רחל המאירית-גורודיסקי, שהיתה מדריכה במגרשי המשחקים 'הר-ציון' ו'מחנה-יהודה', סיפרה, כי הפעילות בשבתות נערכה תוך הקפדה לא לחלל את השבת. 'זו היתה "הצלחה" לילדים, כי לא היה להם מה לעשות, לא היה מקום בבית, לא היתה חצר ולא היו צעצועים, והפעילות במגרש סיפקה להם תעסוקה ועניין בשעות אחר הצהריים, במשך השבוע וגם בשבתות'.⁶¹ גם יצחק נשר, שניהל את מגרש המשחקים הראשון ברחובות, שהוקם בשנת 1932, סיפר כי בשבתות נרשמה הצלחה כבירה, כאשר הגיעו למגרש למעלה ממאה וחמישים ילדים והוריהם, מכל הסביבה, בעוד שבימי חול הגיעו כשישים ילדים בלבד.⁶² הפעילות בשבתות עוררה את התנגדותם של הרבנים

59 שם.

60 שם.

61 המאירית-גורודיסקי, ריאיון 7 במרס 1994.

62 נשר, ריאיון 1 בינואר 1995; 'דין וחשבון שנתי של הסתדרות מדיצינית הדסה לשנת תרפ"ח-תרפ"ט', ידיעות הדסה, ב, 1-6 (שבת-סיון תרפ"ט).

והממסד הדתי, והאוכלוסייה הדתית אף היא ביקרה אותה בחריפות. מעניינת במיוחד התייחסותם של ילדי ה'חדר' לתופעת המשחקים בפרט ולבילוי הזמן החפשי בכלל במגרש המשחקים. הם נהגו לבוא למגרש, אך עמדו מעבר לגדר והסתכלו בביטול על הילדים המשחקים ומבזבזים זמנם לריק. קורנפלד סיפרה כי באחד הימים הגיעו למגרש המשחקים 'הרציון' א' שני ילדי 'חדר' בני חמש, והביטו בהתנשאות על הילדים המשחקים. לשאלתה מדוע אינם מצטרפים לבני גילם צחקו השניים וענו: 'אנחנו לא מסוגם'. וכשביקשה לברר למה התכוונו הסבירו: 'הם ילדים משחקים, אבל אנחנו ילדים לומדים!'.⁶³ אך לאט לאט גבר האינסטינקט הטבעי של הילד למשחק, וגם שני ילדים אלה הצטרפו למשחקים. ליליאן קורנפלד עקבה אחרי משחקם הם התנדנדו לראשונה בחייהם בנדנדה, והיו כל כך מבוהלים כאשר רגליהם ניתקו מהקרקע שהמראה עורר את חמלתה.

בראשית 1929 הוקם כאמור המגרש בשכונת 'מחנה-יהודה' ופתיחתו גררה עימות חריף בין תושבי השכונה, דתיים וחילוניים. המגרש גבל בישיבת 'תלמוד תורה עץ-חיים'. מנהל הישיבה התנגד לפעילות המגרש בטענה שזהו חטא לפי חוקי התורה להרשות לבנים ולבנות לשחק ביחד. לדברי שוורץ ועם מנהל הישיבה וטען שתלמידיו אינם יכולים להתרכז בתלמודם, ובמקום ללמוד הם נועצים מבטים בילדים ובילדות המשחקים במגרש המשחקים.⁶⁴ הוא דרש לסגור את המגרש, אך שוורץ טענה כנגדו: 'לילדינו יש יצר טבעי למשחק. איך הרבי יכול להתכחש לכך?'.⁶⁵ משלא נענתה לבקשתו תבע אותה המנהל למשפט, ובית-הדין הרבני הוציא נגדה צו שבו נקראה להתייצב בפניו ולנמק מדוע לא ייסגר מגרש המשחקים. בצד לה פנתה שוורץ לרב הראשי האשכנזי של היישוב היהודי בארץ-ישראל, הרב אברהם יצחק קוק.⁶⁶ 'בתי', אמר לה הרב קוק, 'לכי לעבודתך והכול יבוא על מקומו בשלום'.⁶⁷ לא בכדי פנתה שוורץ לעזרתו של הרב קוק. מראשית דרכו כרבה של יפו מתח הרב קוק ביקורת על החינוך החרדי המסורתי ותמך בפיתוח חינוך דתי לאומי מודרני. הוא עודד את הפעילות הספורטיבית ודיבר בשבח הוראת ההתעמלות והחינוך האמנותי. לדבריו, 'גוף בריא אנו צריכים... ונחנו את הבריאות והגבורה הגופנית'.⁶⁸ הסרת ההתנגדות הלמה את משנתו של הרב קוק ובמיוחד את עמדתו

63 דו"ח קורנפלד (לעיל, הערה 20).

64 שוורץ, ריאיון, 26 בנובמבר 1993.

65 שם.

66 הרב קוק (1865-1935) נולד בלטביה, עלה לארץ-ישראל בשנת 1904, וכיהן כרבה הראשי של יפו. לאחר מלחמת העולם הראשונה שימש כרב ראשי של ירושלים. בשנת 1921, עם כינונה של הרבנות הראשית, נבחר לתפקיד הרב האשכנזי הראשי לארץ-ישראל. שלא כמו רבנים אורתודוקסים אחרים, תמך בתנועה הציונית וראה בה 'אתחלתא דגאולה'. עמדה זו הביאה להתנגשויות רבות בינו ובין המתנה החרדי קיצוני. וראה: ד' הורוביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה, תל-אביב 1977, עמ' 404, הערה 13; ש' הכהן אבידור, האיש נגד הזרם, ירושלים תשל"א.

67 שוורץ, ריאיון, 26 בנובמבר 1993; לוי (לעיל, הערה 55), עמ' 89. לדעת לוי מנהל הישיבה רגז מפני שנכדתו שיחקה במגרש המשחקים, למורת רוחו. לא נמצאו סימוכין נוספים לכך.

68 אלבוים-דרור (לעיל, הערה 4), עמ' 296. אמנם תמיכתו של הרב קוק בפעילות מסוג זה היתה מוגבלת. עם התפשטות הפעילות הספורטיבית של הנוער הארץ-ישראלי ופעילות הצופים ומכבי בשבת, יצא הרב קוק כנגד תופעה זו. לדברי הכהן אבידור ביקש הרב קוק מהיים ארלוזורוב למנוע חילולי שבת על ידי משחקי כדורגל ולהשפיע על ארגוני הספורט הנתמכים על ידי ההסתדרות הציונית לא לשחק כדורגל בשבת, ובייחוד בירושלים. ראה: ש' הכהן אבידור (לעיל, הערה 66), עמ' רע. לפי עדותו של א' גינזבורג, נפגש אביו, לוי גינזבורג, עם הרב קוק בירושלים בשנת 1929. הרב קוק רגז על השמועה שיהודה ליב מגנס ותבריו משחקים בטניס בשבת בעיר

החניוכית בריאותית, והתאימה לתפיסתו ש"ש לבנות יסודות חדשים למערכת היחסים בין חרדים לחופשיים שעל פיהם הישן יתחדש והחדש יתקדש.⁶⁹ ולא רק זאת, הסרת התנגדותו עודדה הקמת מגרשי קיץ לילדי האוכלוסייה הדתית. מהפרוטוקולים של ישיבות ועדת 'מגרשי גוגנהיים-הדסה' עולה כי המפעל חדר בסופו של דבר גם לאוכלוסייה החרדית. בן-ישי, שנתמנה למפקח המחוזי על מגרשי המשחקים, דיווח על מגרשי קיץ של ילדי החרדים, ש'בהם השתתפו למעלה מ-100 ילדים והפעילות עברה בעניין ובהצלחה רבה. זו היתה הפעם הראשונה שחדרנו לשכבות אלה, והיה בזה משום ניסיון רב ערך. מאחר ונשאר סכום כסף ברשות "אגודת ישראל" וגם מהקצבת קרן גוגנהיים, הוחלט להאריך את מגרש הקיץ של ילדי החרדים שהצליח כל-כך, לשבוע נוסף על החודשיים.⁷⁰

עמדתם הניטרלית של מפעילי מגרשי המשחקים בנושא יחסי חילוניים ודתיים הועמדה במבחן כאשר הגיעו למגרש המשחקים ילדי משפחות שהמירו דתן בהשפעת המיסיון. צוות המדריכים המשיך לטפל גם בילדי משפחות המתנצרים, והם הורשו לבוא ולהשתתף בפעילויות המגרש. קורנפלד ציינה בדו"חותיה שבאחד המקרים אף נחלצה קבוצת ילדים לסייע לילדה בת חמש-עשרה אשר הוריה המירו דתם, והם עודדו אותה להמשיך לבוא למגרש המשחקים. מדריכי תנועת הצופים, שסייעו בהפעלת המגרש, צירפו את אותה ילדה לאחת מקבוצותיהם ואף מצאו לה עבודה אצל משפחה יהודית.

פיקוח רפואי

הפיקוח הרפואי והחינוך לבריאות על ידי 'הדסה' היו עיקרון נוסף בהפעלת מגרשי המשחקים. אחד הצעדים הראשונים של 'הדסה' בארץ היה קבלת אחריות לטיפול הרפואי בכל בתי-הספר וגני הילדים של ועד החינוך והקמת המחלקה להיגיינה של בתי-הספר.⁷¹ זו היתה פעולה ראשונה מני רבות בתחום הרפואה המונעת, על פי משאלתה העיקרית של 'הדסה': הקמת דור חדש, בריא בגופו ונפשו. בראש מחלקת ההיגיינה של 'הדסה' עמד מרדכי ברכיהו, אשר אמר: 'זהו תפקיד לא קל בארץ-ישראל, אשר בה המנהגים, המסורת ואורחות החיים שונים מרחוב אחד למשנהו ומשכונה לשכונה'.⁷² מגרשי המשחקים עמדו גם הם תחת פיקוחה של מחלקה זו. באחת מישיבות הרופאים והאחיות של בתי-הספר, בראשותו של ברכיהו, הועלתה תלונה כי הילדים מגיעים למגרש המשחקים בשעה שלוש אחר הצהריים, ומאחר ש"המשחקים פיזיים", הילדים מתעייפים יתר על המידה,

הקודש. הוא הפציר באביו, כמי שגדל על תרבות המערב, לכתוב ולמחות על חילול השבת בפרהסייה, מאחר שניסיונו שלו להשפיע עליהם עלה בתוהו. ראה: א' גינזבורג, יהודי אמריקה, ירושלים-תל-אביב תש"ם, עמ' 202.

69 אלבוים-דרור (לעיל, הערה 4), עמ' 286.

70 דברי בן ישי בישיבת הוועדה האדמיניסטרטיבית של 'מגרשי הדסה-גוגנהיים למשחקים' בארץ-ישראל, 28 באוגוסט 1944, אצ"מ, J17/432. וראה עוד: ב' בן-ישי, לבעיות הנופש בחברתנו, ירושלים תשכ"ב.

71 אלבוים-דרור (לעיל, הערה 4), עמ' 221.

72 מ' ברכיהו, בית הספר והתלמיד בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 4. ברכיהו (1882-1959) היה מהרופאים הראשונים בארץ-ישראל. את השכלתו הרפואית רכש בשווייץ, עלה ארצה בשנת 1912, ושירת כרופא הגימנסיה 'הרצליה'. בזמן מלחמת העולם הראשונה גויס לצבא התורכי, בתום המלחמה שימש רופא מושבות הגליל העליון, ומשנת 1919 היה מנהל המחלקה להיגיינה בבתי-הספר.

והמורים מתאוננים, שהילדים באים למחרת עייפים, דבר הפוגע בריכוזם בלימודים.⁷³ הוחלט להמליץ על פתיחת המגרשים בשעה ארבע, לסדר מחסה מפני השמש, להקצות מקום למנוחה ולהפקיד את ההשגחה על הילדים בידי אדם 'בעל הבנה בהיגיינה של הילד בכלל, ובהתעמלות בפרט'.⁷⁴

המגרשים היו פתוחים לכל הילדים, אך כדי להשתתף בפעילות החברתית היה עליהם לדאוג להיגיינה האישית, להגיע נקיים למגרש ומדי שלושה חודשים לעבור בדיקה רפואית של עיניהם ושל עורם. ילדים שנמצאו נגועים בגרענת או בגזות קיבלו טיפול רפואי והוצאו מן המגרש עד להתלמדם.⁷⁵ ילדים שהגיעו חולים במחלות לא מידבקות טופלו במגרש על ידי אחות בית-הספר הסמוך, שנמנתה עם הצוות. האחות היתה ממונה על הפיקוח הרפואי ועל הקניית הרגלי היגיינה בסיסיים, כגון: ניקיון הגוף, שימוש במברשת שיניים ובמטפחת אף, ניקיון המזון והלבוש ונקיטת אמצעי שמירה ומניעה מפני מחלות מידבקות. ילדים רבים נעלבו מסגירת שערי המגרש בפניהם, בגין אי הקפדתם על רמת ההיגיינה הנדרשת. יום יום נצפו ילדים העומדים מחוץ לגדר ובוכים כל אחר הצהריים, ממאנים לחזור לביתם ולדאוג לניקיונם. אך כעבור זמן לא רב נשאה ההתעקשות פרי, והניקיון הגופני הפך להרגל של קבע. ניתן לומר שזו היתה הפעם הראשונה שבה נתקלו ילדים במסגרת אשר דרשה מהם התייחסות להיגיינה האישית כתנאי להצטרפותם אליה.

ירושלים סבלה ממחסור במים, דבר שהשפיע במידה רבה על ניקיונם של הילדים ועל המצב ההיגייני והסניטרי הכללי.⁷⁶ באמצע שנת 1928 חובר מגרש המשחקים 'הרציון ב' לצגרת המים העירונית והותקנו בו חדרי מקלחת, וזאת בתקופה שעדיין לא היו מים זורמים בבתיים. החידוש היה כמובן אטרקציה, ועורר התלהבות רבה בקרב הילדים. מלכה קוריאל סיפרה: 'לא היו מים זורמים בבתיים, אפילו למשפחות העשירות בשכונת "אוהל משה" לא היתה מקלחת. פעם בשבוע, ביום שישי, הגענו למגרש עם מגבת וסבון והתקלחנו, בנים ובנות על פי תור'.⁷⁷ אולם הורי הילדים והשכנים מקרב האוכלוסייה הערבית התנגדו בחריפות לחידוש. הם ראו ברחצה המשותפת מעשה לא מוסרי וסירבו להתירה לבניהם ולבנותיהם שמא יסתובבו עירומים ברחוב. רק כאשר הוסבר להם שהילדים מתרחצים בחדר סגור - בנים לחוד ובנות לחוד - הסכימו לכך. המקלחות עוררו השתאות בסביבה כולה, וזרם של מבקרים ערבים לא פסק להגיע למגרש המשחקים 'הרציון ב' כדי לחוות בהן

73 ישיבת רופאי בתי-הספר והאחיות, 17 ביוני 1929, אצ"מ J113/343.

74 שם.

75 הגרענת והגזות, שתי מחלות מידבקות, נפוצות היו בקרב תלמידי בתי-הספר. מחלקת ההיגיינה של בית-הספר ב'הסתדרות מדיצינית הדסה' ניהלה מאבק עיקש למיגורן והנהיגה כללי זהירות נוקשים. האמצעים העיקריים במאבק היו הרחקה זמנית מהמוסד החינוכי וקבלת טיפול רפואי במרפאות התלמידים. ראה: מ' ברכיהו, מנהל מחלקת ההיגיינה, אל הנהלה הראשית של הסתדרות מדיצינית 'הדסה', 22 באוגוסט 1928, אצ"מ, J113/342; מ' ברכיהו, 'עבודת המחלקה להיגיינה של בית-הספר', החינוך, ט, ג-ד (תרפ"ו) עמ' 181-189.

76 יהושע ולעיל, הערה 19) עמ' 65, 166; על מצוקת המים בירושלים ראה: 'הבאת מים לירושלים ברכבות', דבר, י"ז באלול תרפ"ה; 'מהומות וצעקות בחלוקת מים שהסתיימו בהתערבות המשטרה', דבר, י"ח באלול תרפ"ה; 'הקלה בשאלת המים: הגדלת כמות המים למשפחה, מארבעה פחים לשמונה פחים', הארץ, י"א בתשרי תרפ"ו. וכן מלכה ויוסף קוריאל, ריאיון, 10 באוגוסט 1994; פרס ולעיל, הערה 19), עמ' 20.

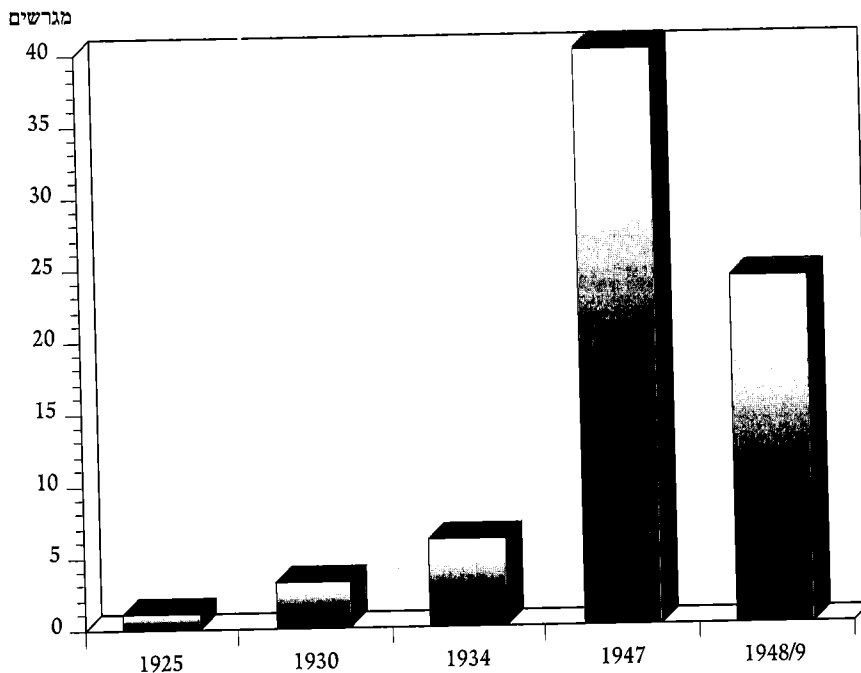
77 קוריאל, ריאיון, 10 באוגוסט 1994.

ולהיווכח שילדים באים בזמנם החפשי ומתקלחים, מבלי שיכריחו אותם לעשות זאת ומבלי שיצטרכו להביא עמם את המים או לשלם בעבורם. באמצעות המקלחות החמות, ההדרכה וההקפדה על שמירת ההיגיינה האישית, הצליחו המדריכים להחדיר הרגלים אלה בעקיפין גם לבתי הילדים, שכן בעקבות הילדים החלו גם הוריהם לשמור על ניקיון והיגיינה. מגרש המשחקים הפך אפוא לגורם מחנך והקנה לקהילה כולה יסודות בתורת הבריאות.

אחרית דבר

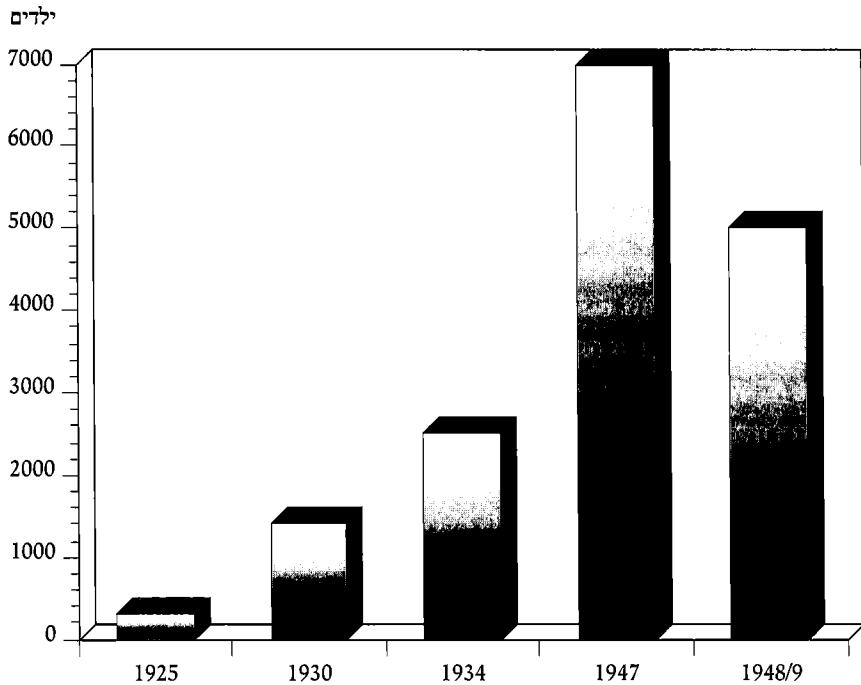
במגרש המשחקים הראשון שנפתח בארץ-ישראל, בשנת 1925, היו פעילים שלוש מאות ילדים, ותוך חמש שנים גדל היקפו של מפעל זה פי שלושה. בשנת 1930 כבר היו שלושה מגרשים, שניים בירושלים - 'הר-ציון ב' ומחנה-יהודה - ואחד בתל-אביב, ובהם היו אלף וארבע מאות ילדים. בשנת 1947 שנת שיא בפעילות זו, היו ארבעים מגרשים בכל רחבי הארץ, ופעלו בהם שבעת אלפים ילדים. בתקופת מלחמת השחרור הופסקה הפעילות ברוב המגרשים, ועם הקמת המדינה נשארו עשרים וארבעה מגרשי משחקים פעילים, תקציבם השנתי שהגיע לעשרים אלף לא"י, ומומן על ידי 'מועצת הדסה לנוער' (ראה תרשים).⁷⁸

התפתחות מגרשי המשחקים בארץ ישראל

78 המקור לעיבוד הגרפי של הנתונים: Annual Report of Hadassah/Guggenheimer Activities for the Year 1948/9, אצ"מ, J17/432.

הגידול במספר הילדים המבקרים במגרשי המשחקים

מלבד מגרשי המשחקים הקבועים פעלו בשנת 1948 שבעה מגרשי קיץ זמניים, שנפתחו לפרק זמן של חודשיים עד ארבעה חודשים, ובפעילות בהם השתתפו בין אלפיים לאלפיים וחמש מאות ילדים ליום. וכן התקיים מחנה גופש בכפר-צותקין, שאירח שלוש מאות עד ארבע מאות ילדים בכל קיץ, במחזורים שנמשכו שבועיים כל אחד. מגרשי הקיץ הוקמו בשטחים עירוניים או במושבות שלא היתה אפשרות להשיג בהם מגרש קבוע, מסיבות תקציביות או טכניות. פעילות הילדים במגרשים אלה כללה: ספורט, משחקים, עבודות יד, טיולים ומחנאות, והיא נוהלה בידי מדריכים, שהיו ברובם מורים או סטודנטים בבתי-המדרש למורים או באוניברסיטה.

בשנת 1935 הוקמה לשכת נוער מרכזית במסגרת המחלקה לחינוך של הוועד הלאומי, ובראשה עמד יוסף מיוחס.⁷⁹ פעולתה של לשכת הנוער התמקדה בחינוכו של הנוער העובד בשכונות ובעיירות העולים ובטיפוח החינוך העברי הלא-פורמלי. תחומי אחריותה כללו, 'לפי סדר כרונולוגי: 1. פיקוח על "מגרשי המשחקים ע"ש גוגנהיימר-הדסה". 2. פיקוח על מועדוני הנוער של האירגונים

79 יוסף מיוחס, מהמורים הראשונים ילידי הארץ שפעלו ליצירת דו-קיום יהודי-ערבי, היה מעמודי התווך של החינוך המשלים, מדריך ומפקח במגרשי המשחקים של 'גוגנהיימר-הדסה', מנהל המחלקה לנוער במשרד החינוך והתרבות בשנים 1935-1972. ראה: אלבוים-דרור (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 129; מיוחס (לעיל, הערה 1), עמ' 7; ר' שורק, 'קיום לדמותו של יוסף מיוחס ז"ל', 18 במרס 1977, אצ"מ, A419/114.

הוולונטריים בארץ. 3. אירגון קורסים למדריכים, לפעולה בתחומים הנ"ל, שהניחו את היסוד להכשרת כוח אדם מקצועי להדרכה בנוער.⁸⁰

בשנת 1951 הועברו ארגוני המתנדבים לידי המדינה, ובמסגרת מהלך זה הוצאו מגרשי המשחקים מרשותה של 'הדסה' לרשותו של משרד החינוך. לשכת הנוער מימי הוועד הלאומי הפכה למחלקה לנוער במשרד החינוך והתרבות, והיא שקלטה את מגרשי המשחקים על תקציבם וצוות עובדיהם.⁸¹

ייחודם של 'מגרשי גוגנהיים-מר-הדסה למשחקים', בהשוואה למגרשי משחקים אחרים בעולם, היה בכך שניסו להגשים גם מטרות פוליטיות (ערבים-יהודים) ולגשר על הבדלים תרבותיים (דתיים-חילוניים), בנוסף למטרותיהם החינוכיות, ושניתן בהם שירות רפואי חובה חנינם על ידי 'הדסה', כחלק מתכנית כוללת לחנך בארץ-ישראל דור חדש בריא בגופו ובנפשו.

מסקירת פעילותם ותכנית עבודתם של 'מגרשי גוגנהיים-מר-הדסה' עולה שהם היוו תשתית ראשונית להתפתחותו של החינוך הלא-פורמלי בארץ.⁸²

80 מיוחס, ספר החינוך המשלים (לעיל, הערה 1), עמ' 217; להב (לעיל, הערה 2), עמ' 4; דרור (לעיל, הערה 1), עמ' 160.

81 מיוחס (שם); להב (שם).

82 לדעת גל 'ראשיתו של החינוך המשלים בא"י בשנות ה-20 עם הקמת מגרשי משחק ומועדוני-נוער שהופעלו על ידי גופים וולונטריים ובתרומות נדבנים'. ראה: גל (לעיל, הערה 1), עמ' 21.

